

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Mag.art. *Magne Velure*, Lillehammer: SAM-
DOK – målsättning och genomförande . . . 65
SAMDOK – goals and practice 73

STRÖDDA MEDDELANDE OCH AKT- STYCKEN

- Docent *Kerstin Eidlitz-Kuoljok*, Jokkmokk: Den
samiska sitan – en utmaning 74
Professor *Nils-Arvid Bringéus*, Lund: Den lata
tjänstepigan 77

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Docent *Billy Ehn*, Stockholm: Arbetarkultur
och klassmedvetande 80
Docent *Mats Hellspong*, Stockholm: Mordet på
Klara 86
Lars Nilsson: En jägares dagbok. Anmäld av
fil. kand. *Dan Waldetoft*, Stockholm 88

- Allan Ranius: Lokalhistoriska svenska bib-
liografier. Anmäld av fil. lic. *Sven G. Sjöberg*,
Lund 90
Gösta Selling: A T Gellerstedt och Det Stock-
holm som går. Anmäld av överantikvarie
Sverker Janson, Stockholm 91
Olavi Koivukangas: Sea, Gold and Sugar-
cane. Anmäld av docent *Allan T. Nilson*,
Göteborg 92
Preben Mellbye-Hansen, Friedrich Spuhler
och Majken Thorvildsen: De danske kro-
ningstæpper. Anmäld av förste intendent
Lis Granlund, Stockholm 93
Jan-Öjvind Swahn: Grötrim på skämt och
allvar. Anmäld av *Nils-Arvid Bringéus* 94

KORTA BOKNOTISER

- Sofia Danielson: Stina Rodenstam 95
Carl-Herman Tillhagen: Vävsbrock 96

RIG · ÅRGÅNG 70 · HÄFTE 3

1987

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Generaldirektör *Gunnar Petri*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*

Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör

Docent *Elisabet Hidemark*

Intendent *Hans Medelius*

Ansvarig utgivare: Docent *Elisabet Hidemark*

Redaktionens adress: Docent *Mats Hellspong*, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Telefon 08/22 41 20

Års- och prenumerationsavgift 60:–

Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1987

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

SAMDOK – målsättning och genomförande

Av Magne Velure

I början av 1970-talet uppstod i den svenska museivärlden en genomgripande diskussion kring insamlingsprinciper och insamlingspraxis vid de kulturhistoriska museerna. I samband med Nordiska museets hundraårsjubileum 1973 genomfördes en analys av föremålsmaterialen på institutionen. Resultatet blev en bekräftelse av vad man sedan länge anat, att tyngdpunkten i föremålsmaterialen låg på tiden 1750–1870, att 1900-talet var sparsamt representerat. Ämnesmässigt rådde en kraftig slagsida mot förindustriella basnäringar, med starka inslag av stads-hantverk. En genomgång några år senare i flera andra svenska museer visade samma tendens.

Kunskapen om den skeva representativiteten klargjorde att museerna måste få en helt annan planläggning av sin insamlingsverksamhet. Resurserna måste inriktas mot vårt eget århundrade, med ett utvecklande av urvals- och dokumenta-

tionsmetoder, som står i samklang med vår industriella tids massproduktion och snabba omsättning av föremål. Det stod också klart, att museerna måste samarbeta om de skulle mäkta med insamlingsuppgifter, som går in i vår egen tid och vår nära framtid.¹

Organisatoriskt löste de svenska museerna detta problem med att etablera SAMDOK fr. o. m. 1977. 1981 fanns ett färdigt program för insamlingsverksamheten. Det innebar, att de museer som ville vara med kunde välja mellan 11 arbetsgrupper, som sammantaget täcker svenskt näringsliv. Sex arbetsgrupper delade upp produktionsnäringarna mellan sig, fyra grupper fick ansvaret för tjänstenäringarna och en arbetsgrupp tog hand om hemmiljön. Museerna är med i en till tre grupper allt efter hur stort intresse och hur stor kapacitet det enskilda muse-

¹ En grundläggande översikt av tillståndet vid Nordiska museet finns i Göran Rosanders "Nordiska museets föremålsinsamling i går – idag – i morgon" (Fataburen 1972). Den artikeln innehöll också viktiga element i det teoretiska underlaget för det senare arbetet med SAMDOK.

et har. Man ställde krav på att val av näringsgrupp skulle stå i samklang med den näringslivsstruktur, som var aktuell för den region, som det enskilda museet hade ansvar för. Ett sekretariat med uppgift att samordna verksamheten sattes upp vid Nordiska museet.²

När jag 1984 med hjälp av Harald Hvarfner-stipendiet genomförde en studieresa till utvalda svenska museer för att se närmare på SAMDOK-arbetet, hade jag som huvudmål att se efter om praxis, SAMDOK-projektets genomförande, stod i överensstämmelse med intentionerna. Naturligtvis är en kort studieresa inte tillräcklig för en uttömmande och genomgripande analys. Men jag har hela tiden följt med i det som händer i SAMDOK via skriftliga källor som *Bulletinen*, protokoll från SAMDOK-rådet och andra publikationer kring SAMDOK, även från utlandet. Jag tror därför, att jag lyckats få grepp om *huvudtendenserna* i SAMDOK-arbetet, både när det gäller positiva effekter och olösta uppgifter.³

Positiva effekter

När det nu har gått sex år sedan den officiella starten på SAMDOK-arbetet, är det lätt att peka på de positiva effekterna. Jag skall nämna de viktigaste:

– Själva huvudidén har kommit för att stanna. Man kan knappast tänka sig seriös insamlingsverksamhet vid de kulturhistoriska museerna i framtiden utan att man tar hänsyn till de grundläggande

frågor, som SAMDOK avses vara ett svar på.

– SAMDOK har revitaliserat en diskussion kring principer och praxis vid insamling. Detta var på tiden, eftersom de flesta museer alltför länge fungerat som passiva mottagningscentraler för tillfälliga gåvor. SAMDOK är ett försök att komma i en mer offensiv position, där museerna själva skall bestämma vad som samlas in.

– SAMDOK har lett till samarbete mellan institutioner. Detta representerar ett positivt brott mot en annars individualistisk och isolationistisk tendens i humanistisk forskning. Samarbete över institutionsgränserna leder till klara och positiva krav på planläggning, projektformulering och genomförande.

– SAMDOK har de senaste åren framstått som svenskt museivärens internationella "image". Presentationen vid ICOM:s generalförsamling i London 1983 och överförandet av handlingsprogrammet till engelska har efterhand skapat stort internationellt intresse. Studiebesök från utlandet och SAMDOK-sekretärens många "missionsresor" till utlandet vittnar om ett positivt färgat internationellt yrkesmässigt intresse.⁴

– SAMDOK har också lett till en ökad kontakt mellan universitetsmiljön och kulturhistoriska museer. Idéerna

² SAMDOK:s katekes finner vi i Bengt Nyströms och Gunilla Cedrenius "Fördela museernas dokumentationsansvar. Ett program för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer", Stockholm 1981. Där finns riktlinjerna för arbetet i SAMDOK-organisationen.

³ En första utvärdering av SAMDOK har jag publicerat i SAMDOK-bulletinen nr 28 (1984): "SAMDOK som utvecklingsreidskap".

⁴ Engelskspråkiga versioner av SAMDOK-publikationer: G. Rosander (ed.): "Today for Tomorrow. Museum Documentation of Contemporary Society by the Acquisition of Objects". Stockholm 1980. – B. Nyström and G. Cedrenius: "Spread the Responsibility for Museum Documentation – A Program for Contemporary Documentation at Swedish Museums of Cultural History". Stockholm 1982. Omnämmanden av SAMDOK kan man finna i bl. a. "History News", Vol. 36:11 (1981), "Museum News", March/April 1982, "Museums Journal", Vol. 83 No. 1 (1983).

bakom och diskussionerna i SAMDOK har gjort det både naturligt och nödvändigt med en tätare kontakt mellan dessa miljöer. Hittills har kontakten varit på det verbala planet, men man kan hoppas att konkreta samarbetsprojekt också kan komma igång.⁵

– Positiv har också indelningen i 11 ”pooler” varit. Ett fågelperspektiv på svenskt näringsliv har givit en god strukturering av huvudteman, som det är naturligt för museer att arbeta med. Mycket positivt var att indelningen gjordes innan SAMDOK-arbetet kom igång på allvar. Därmed hindrades uppkomsten av en tillfällig och vildvuxen flora av samarbetsgrupper. Det råder inget tvivel om att samordning och samarbete är avhängiga av ett minimum av centralstyrning, och denna styrning får SAMDOK genom ”pool-indelningen”.⁶

Nu skulle det ha varit onaturligt, om SAMDOK under sin korta existens hade löst alla problemen rörande insamling och dokumentation vid kulturhistoriska museer. Huvudsaken är att SAMDOK representerar en ny giv för museer på ett område som är existensiellt avgörande för all museiverksamhet. Det rör sig därför mer om en process, där det alltid kommer att finnas svaga sidor och olösta uppgifter. Jag skall i fortsättningen koncentrera mig på detta, och jag kommer att se närmare på pool-indelningen, SAMDOK-rådets funktion, dokumentationsmetodiken och föremålets plats i dokumentationsarbetet.

⁵ Jfr SAMDOK-bulletinen nr 29.

⁶ ”För byråkratisk!” var reaktionen från danskt museihåll på SAMDOK-organisationen. Danska museer önskade en friare form av spontant etablerade samarbetsgrupper (jfr SAMDOK-bulletinen nr 23). Så vitt jag vet har detta lett till en relativt tillfällig och föga koordinerad verksamhet i Danmark.

Pool-indelningen

Jag har redan nämnt den positiva styrningseffekt som den existerande pool-indelningen har. Ändå finns det svagheter med en indelning som baseras på ett renodlat näringslivsperspektiv. Även om arbetet – och därmed också yrkeslivet – på flera sätt är den viktigaste referensramen för mänsklig aktivitet, finns det roller som vi går in i som inte är yrkesbestämda. Människan som fritidskonsument (organisationsmänniskan, hobbymänniskan) är inte primärt styrd av sina yrkesintressen. Delvis motverkas detta av att ”hem-poolen” och i viss mån ”offentliga poolen” frigör sig från näringslivsperspektivet. Detta har i sin tur lett till att ”offentliga poolen” på många sätt tjänar som en samlingsäck: aktiviteter som inte går in under de andra grupperna samlas upp i den ”offentliga poolen”.⁷

Självfallet är man inom SAMDOK klar över faran med systemtvång, dvs. att yrkeslivsperspektivet ger en ensidig infallsvinkel på svensk kulturhistoria. Idéer som motverkar systemtvång bör därför uppmuntras. En är att främja projekt som går på tvärs mot pool-gränserna. Det kan ske på så sätt, att museer från skilda pooler samarbetar om konkreta tvärfackliga projekt. En annan lösning är att man etablerar speciella projektgrupper, som har som specialuppgift att arbeta med projekt på tvärs mot poolerna.

Efter en period av 10–15 år bör pool-indelningen tas upp till kritisk granskning för att se om det är önskvärt och möjligt med en indelning på andra premisser. Det bör understrykas, att en änd-

⁷ Redan i etableringsfasen fanns det röster som var skeptiska mot näringslivsperspektivet som underlag för pool-indelningen. Jfr G. Rosander: ”Ett stycke samtidshistoria. Så här blev det!” (SAMDOK-bulletinen nr 19).

ring av pool-indelningen inte är ett mål i sig, men att det är nödvändigt med en kontinuerlig utvärdering, när perspektivet är så pass renodlat som i det nuvarande pool-systemet.

SAMDOK-rådet

Rådets funktion är i utgångspunkten tudelad. Dels är det ett *förvaltningsorgan* för sekretariatet med ansvar för bulletinen, budget och årsberättelse. Rådet skall också vara ett *forum för utveckling* av nya idéer, nya vägar för SAMDOK-arbetet. Men på denna punkt har rådet inte infriat förväntningarna. Orsakerna kan vara flera, men det är speciellt ett förhållande som en utomstående lägger märke till. Medlemmarna väljs efter representationsprincipen, dvs de skall representera olika museityper och/eller organisationer.⁸

Representanterna kan sitta i två perioder, dvs. fyra år. Detta leder till rask omsättning av medlemmar och ringa kontinuitet. Det är i och för sig en vanlig ordning i råd och styrelser med förvaltningsuppgifter, men det ger ingen garanti för att det sittande rådet hela tiden är bästa möjliga forum för utvecklingsarbete. Man bör fråga sig om inte rådet i högre grad skall välja särskilda utskott, som t. ex. skall arbeta med forskningsprojekt i anslutning till SAMDOK-verksamheten eller andra former av utvecklingsarbete. Det kunde t. ex. kanske vara en idé att starkare utnyttja centralmuseerna i denna typ av utvecklingsarbete. Förslagen från dessa specialgrupper bör självfallet behandlas i rådet på vanligt sätt.

⁸ Instruktionerna för SAMDOK-rådet finns i Nyström-Cedrenius: "Fördela museernas dokumentationsansvar", s. 62 ff.

Med en sådan ordning kan rådet dra nytta av personer med speciella intressen och kvalifikationer, vare sig de är knutna till museer eller högskolor och universitet. Det kan också vara befogat i dessa specialgrupper att knyta till sig personer från andra ämnesområden än de traditionella museidisciplinerna, t. ex. sociologi, kulturgeografi och socialantropologi.

Dokumentationsmetoder

Genom att "hem-poolen" kom igång tidigast med sitt arbete, har metodiken i denna grupp i viss mån tjänat som mönster för de andra grupperna. Tyngdpunkten ligger på intervjuer med människor, fotografering och observation av handlingar, dessutom registrering av föremål, interiörer (hem-poolen) och arbetsmoment (näringspoolerna). Det var naturligtvis ingen tillfällighet, att hem-poolen kom igång först. Hus och hem har alltid stått i centrum för insamlings- och dokumentationsarbetet vid de kulturhistoriska museerna. På detta område kunde man fortsätta sådant dokumentationsarbete, som dels utfördes vid vissa museer, dels var väl känt från etnologiska lokalundersökningar. För att sätta saken en smula på sin spets: SAMDOK har resulterat i ett systematiskt införande av ett etnologiskt lokalsamhällsperspektiv i svensk museidokumentation.

Denna koncentration på den enskilda människan och de små enheterna är totalt sett en styrka hos SAMDOK. Men man skall samtidigt vara klar över, att denna metodik inte är tillräcklig, om man vill nå en generaliseringsnivå, som visar *grupp-mönster*. Här är jag framme vid en liten paradox i SAMDOK:s dokumentationsmetodik.

Det har lagts ned mycket arbete på att

relatera poolerna till en näringsgeografisk struktur. Därmed har man försäkrat sig om, att de enskilda museerna kan välja relevanta näringspooler. Vidare läggs det mycket vikt vid att finna dokumentationsobjekt efter ett representativitetskriterium. Man finner t. ex. i hem-poolen familjer som tillfredsställer olika krav på ålderssammansättning, antal familjemedlemmar och typ av bostad. Samtidigt används ett annat kriterium, som aldrig står på den officiella kriterielistan och som på flera sätt kommer i konflikt med de statistiska kriterierna: när man skall göra det slutliga valet, stannar man alltid vid familjer, som är tillräckligt öppna, som har tillräcklig självkänsla att ställa upp i ett intimt samarbete med museifolk. Av denna och andra orsaker upphör de enskilda familjerna att vara "typfamiljer", när man kommer innanför dörren och lär känna de enskilda människorna närmare. Detta betyder att vi inte kan generalisera från en enskild familj till den gruppnivå, som familjen representerar. Egentligen sitter man i hem-poolen med upplysningar om ett växande antal unika enskilda familjer, där man saknar kunskap om i vilken grad familjerna är representativa eller atypiska.

Ett sätt att motverka detta är att använda sig av survey-undersökningar, där man samlar in färre men väl valda uppgifter hos ett större antal familjer. Man kunde t. ex. göra en selektiv dokumentering av valda rum hos en grupp familjer, som valts ut efter statistiska principer. Man skulle då kunna urskilja mönster på gruppnivå, vilka i sin tur kan tjäna som referensram för den grundliga dokumenteringen av enskilda familjer. Det kunde kanske vara en god idé att använda de s. k. mellanårsundersökningarna

till survey-projekt för att samla bakgrundsmaterial till djupundersökningarna.

Den litet famlande hanteringen av metodfrågor i SAMDOK-projektet hänger samman med ett ännu olöst problem, som gäller *innehållet* i eller *målet* med de olika dokumentationsprojekten. Jag har mött två *klart* motsatta synsätt på *innehållet* i projektarbetet. Litet förenklat kan de två synsätten etiketteras på följande sätt: "samla först – fråga sedan" och "fråga först – samla sedan".

"Samla först – fråga sedan" är den traditionella insamlingsmetoden vid kulturhistoriska museer. Anhängarna lägger ofta tyngdpunkten på bevarandefaktorn i vårt ansvarsområde. Man möter också argument att vi måste ha ett stort antal detaljer innan vi kan börja att ställa frågor till materialet. Dessutom samlar vi för framtidens forskningsbehov och ingen kan i dag säga något om vilka problemställningar, som kommer att vara aktuella i framtiden.

"Fråga först – samla sedan" har som bärande idé, att den dokumentation och insamling vi gör nu först och främst skall ge svar på frågor som är relevanta här och nu. Det är dessutom omöjligt att genomföra s. k. neutral eller förutsättningslös insamling och dokumentation. Det kommer alltid att existera styrande idéer och förutsättningar. Det är bättre att dessa förutsättningar är helt explicita. Det skulle göra en källkritisk utvärdering av materialet lättare i framtiden. En sådan metodisk grundsyn kräver en starkare problemorientering i insamlingsarbetet än vad som varit vanligt inom SAMDOK.

Att samordna dessa två olika synsätt tror jag knappast är möjligt och inte hel-

ler önskvärt. Men det som borde vara självklart är, att man i planläggningen av varje projekt för en diskussion om dessa två principer, och att man i varje enskilt projekt gör ett medvetet val av princip. Personligen hyser jag inget tvivel om, att vi i högre grad måste bygga vår dokumentering och insamling på klara problemformuleringar. I mer än 100 år har vi arbetat efter den andra metoden utan att vi löst museidokumenterandets grundläggande problem.

En annan sak har slagit mig i genomförandet av de olika projekten. Såvitt jag förstår blir varje projekt helt och fullt genomfört av det enskilda museet. Diskussionen i poolen handlar enbart om val av projekt, men det sker inte någon form av uppföljande diskussion i samband med de olika projektens genomförande. Man borde fundera över om inte pool-medlemmarna i högre grad kunde fungera som projektgrupp, i varje fall i de större undersökningarna. Möjligen är det praktiskt besvärligt för pool-medlemmarna att mötas så ofta. Men det är fullt möjligt att låta mindre grupper inom poolen fungera som projektgrupper. Syftet med att etablera projektgrupper är naturligtvis att stärka projektets sakliga uppläggning, inte att skapa onödig byråkratisk mötesverksamhet.

Hur skall man göra med föremålen?

I SAMDOK-bulletinen nr 28 pekar jag på det förhållande att föremålen som materialgrupp spelar en relativt liten roll i den meningen, att det kom in färre föremål till museerna som resultat av dokumentationsprojekten än vad man tänkt sig, då SAMDOK-arbetet startade. Huvuddelen av det insamlade materialet är

dokumentation av människor och relationer mellan människor.

Mot detta kan man hävda, att det inte är *mängden* av föremål som är det avgörande utan den *dokumentära kvaliteten* på de föremål som kommer in till museet. På så sätt representerar SAMDOK ett stort steg framåt genom att de föremål som samlas in förmedlar mycken kunskap genom det grundliga dokumentationsarbetet. Denna punkt framhävs med rätta av Elisabet Hidemark i hennes utvärdering av hempoolens arbete.⁹

Och ändå: SAMDOK har inte funnit en slutlig lösning på frågan hur kulturhistoriska museer skall hantera föremål från vår egen tid. Kanske finns det ingen *slutlig* lösning, och alla som jag talade med under min studieresa var på det klara över, att arbetet hittills primärt haft en klargörande effekt. Två, till synes motstridande, åsikter gör sig gällande. Den ena går ut på att föremålen bör få en mer framträdande plats i dokumentationsarbetet. Det finns en risk att de försvinner till fördel för en allmän etnologisk dokumentationsprofil. Museer får inte glömma, hävdar man, att föremålen är deras speciella ansvarsområde.

Men enligt en annan åsikt är den ensidiga registreringen av föremål föga meningsfull, eftersom arbetet inte är underordnat en problemställning. "Vi måste problematisera", säger Agneta Boqvist i SAMDOK-bulletinen nr 31. Hon och många med henne efterlyser klarare problemformuleringar för de enskilda projekten.

Det kan finnas flera orsaker till att det inom SAMDOK finns olika uppfattningar om vilken plats föremålen bör ha i

⁹ Elisabet Hidemark: "Hemliv. En utvärdering av hempoolens arbete". Stockholm u. å.

dokumentationsarbetet. Det kan vara olika ämnestraditioner med skilda uppfattningar om hur viktiga föremålen är som källmaterial. Båda riktningarna har dock en gemensam och kanske litet paradoxal mötespunkt: det saknas nyare *föremålsforskning*, som kan tjäna som en meningsfull referensram till den aktivitet som SAMDOK vill bedriva. F. n. har det inte genomförts något forskningsprojekt, som visar vad alla SAMDOK-registrerade uppgifter och föremål kan användas till. Det är inte heller någon som har lagt upp ett problemorienterat forskningsprojekt, där föremål från vår egen tid ingår som ett väsentligt element. Den seminarieserie om föremålsforskning som SAMDOK har satt igång, är ett steg i rätt riktning. Men det är viktigt, att idéerna på diskussionsplanet följs upp i praktiskt SAMDOK-arbete, annars blir det hela bara en av många verbala parenteser i museiarbetet.¹⁰

Utvecklingen av teoretiska perspektiv och metodiska grepp på föremål från det förindustriella samhället var centrala problem vid flera museer på 1930- och 1940-talet. Däremot är det sällsynt med arbeten som sätter föremål från det industrialiserade och urbaniserade samhället i fokus.¹¹ Det kan finnas flera orsaker till detta.

En är att föremålsforskning har haft låg status som forskningsfält under de senaste 20 åren, i varje fall inom etnologin. Den nya etnologiska ämnesprofil, som från 1960-talet gjorde sig gällande i

många europeiska länder, resulterade i ett minskat intresse för föremålsforskning. Egentligen är detta ett gott exempel på hur olyckligt det är, att problemställningar och källmaterial blir så starkt identifierade med varandra, att ett byte av ämnesperspektiv medför ett närmast totalt förkastande av en typ av källmaterial. Det borde vara lika naturligt att använda föremål från vår egen tid som källmaterial, som det en gång var meningsfullt att använda föremål från det förindustriella samhället som betydelsebärande objekt. Självfallet berättar ting från vår egen tid något annat om människor än det föremålen från det förindustriella samhället kan berätta om den tidens människor. Det blir med andra ord inte naturligt, att använda ett producent/produktperspektiv på vår tids föremål, såsom det ofta var möjligt i den äldre föremålsforskningen. Däremot blir det naturligt att ta utgångspunkten i det förhållandet, att vi primärt är *konsumenter* av varor och tjänster.

Konsumentperspektivet är bara *en* infallsvinkel, symbol- och kommunikationsperspektivet är ett annat sätt att närma sig föremålen. Dessutom vill vi även i vår tid kunna använda ett producent/produktperspektiv, men vi måste anpassa det till den industriella tillverkningsprocessen.

Det norska forskningsrådet, NAVF, har givit pengar till ett treårigt forskningsprojekt, där huvudsyftet är att finna olika analytiska infallsvinklar på föremål från vårt eget sekel som kulturhistoriskt källmaterial. Det tycks bli ett spännande projekt, där personer från både universitet och museer skall samarbeta.¹²

12. Projektets titel är "Gjenstanden som kjeldemateriale i samtidsdokumentasjon ved kulturhistoriske museum".

¹⁰ Jfr Referat från seminariet "Föremål och forskning" (SAMDOK-bulletinen nr 36) och från seminariet "Föremål och folkbildning" (SAMDOK-bulletinen nr 38).

¹¹ Jfr t. ex. Nils Storå: "Material Folk Culture. Trends in Nordic Ethnological Material Research". (Studia Fennica 27, 1983).

Med denna önskan om en ny typ av föremålsforskning menar jag inte, att vi på nytt skall använda föremål som *enda* källa. Vad det gäller är att finna infallsvinklar och perspektiv, som kan locka fram det betydelseinnehåll, som utan tvivel finns i föremålen och vårt umgänge med dem. Problemet är att vi hittills inte har haft förmåga och fantasi i tillräcklig grad för att få något konkret utträttat. Förmår man inte finna teoretiska utgångspunkter och metodiska grepp, som gör gott bruk av föremålen som kulturhistorisk källa, återstår endast *en* orsak till att vi skall samla föremål till ett museum: de skall vara illustrationer i vår utställningsverksamhet. Det är i så fall en bankruttförklaring.

Sammanfattning

Inledningsvis sade jag att diskussionerna kring SAMDOK på nytt satt insamlingsprinciperna i fokus i svenskt museiliv. Huvudtanken bakom SAMDOK är utomordentligt god och jag ser SAMDOK som en vitamininjektion, som vitaliserat insamlingsverksamheten. Frågan är dock om tillräckligt många har fått endos av vitaminkuren. En enkät som Lars

B. Andersson refererar till i SAMDOK-bulletinen nr 35 visar, att SAMDOK:s register över samtidsundersökningar ganska sällan används. En växande tendens till att medlemmar inte kommer till pool-mötena har sin grund i "prioriteringshänsyn" vid de aktuella institutionerna. Samtidigt understryks att SAMDOK är mycket viktigt. Detta kan tolkas som att SAMDOK möts med en mur av välvilja utan att institutionerna riktigt tar del av problemen. Om denna tolkning är riktig, måste vi varna på nytt. Att prioritera bort diskussion och utveckling av insamlings- och dokumentationsprinciper, själva grunden för museiverksamheten, vittnar om en på många sätt skrämmande brist på förståelse för vad museiverksamhet innebär. Skall museerna kunna kalla sig samhällets minne även i framtiden, måste de finna svar på de frågor SAMDOK sysslar med. Mycket tyder därför på, att SAMDOK måste skriva ut nya och starkare vitaminkurer till en anemisk museivärld. Arbetet hittills har visat, att man är på rätt väg, men man har kanske inte kommit så långt som man trott, det är kanske också flera uppförbackar än man har föreställt sig.

Summary

SAMDOK – goals and practice

The author analyzes how the goals of the SAMDOK project have been put into practice. The major concept is undoubtedly very positive. It has stimulated a discussion concerning the fundamental principles of collection and documentation at Swedish museums of cultural history. SAMDOK represents a new offensive approach where the museums to a greater degree attempt to make theoretical and methodological principles the basis for the collection of objects and documentation of the recent past and the present. The organizational model for cooperation and coordination of the enterprise has been very successful. A small, but effective secretariat at The Nordiska museet assures a reasonable degree of direction and coordination of the various projects. Swedish cultural history has been divided into eleven "pools" according to occupational criteria, and the Swedish museums may participate in the work of those "pools" best suited to the economic pattern of the geographical area for which they are responsible. This division is basically a good one. There is, however, always a certain risk for systematic constraint, that is, the risk that Swedish cultural history is subordinated to a perspective oriented toward particular industries and occupations. There should thus be receptiveness for projects which cut across the boundaries of the "pools" and for the discussion of other criteria for the classification to be used by work groups when the current "pool" system has been in operation for a while.

In the article the author points out that the SAMDOK council, the governing body for SAMDOK, has not functioned as a forum for the development of new ideas, as it was originally conceived. Several factors have caused the SAMDOK council to serve little as a forum for development; special groups should be appointed to develop new ideas and strategies for the collection and documentation activities of the museums.

As far as methodological questions are concerned, the author found that the projects that have been carried out have used the traditional method of documentation, which can be characterized by the expression: "collect first—ask later." In other words future research will

determine the purpose for which collected information and objects will be used. However, voices have been raised among museum officials for better formulation of questions and problems: "ask first—collect later." They would like the collection and documentation to provide answers to explicit questions. Thus far the more problem oriented approach is little represented in the completed projects.

One of the goals of SAMDOK was to gain a broader foundation for the collection of objects from our own time. Paradoxically enough few objects have reached the museums as a result of the SAMDOK projects, fewer than expected. There are both practical and economic reasons for this. Most important is the total lack of relevant research concerning objects from the recent past and the present. There are no studies which naturally provide a theoretical frame of reference that demonstrates the appropriate use of such objects as symbol-bearing entities in studies in the field of cultural history. That point is patently clear in the museums, and dialogues have thus been started with various universities to gain a better understanding for the many questions associated with the use of objects from the recent past and from the contemporary world as source materials.

On the whole SAMDOK has meant a vitalization of collection and documentation in Swedish museums of cultural history. Certain signs indicate, however, that the interest and willingness to make contributions are now decreasing among the museums after the first wave of enthusiasm has subsided. That means that SAMDOK must take a new hold in order to clarify for all those responsible for collections at museums, that solutions must be found for all the basic problems which SAMDOK takes up. The activities until now have shown that the right path is being followed, first and foremost in the area of organization. But work must be intensified, not least of all in finding theoretical and methodological solutions to the place of objects in the total activities of the museum.

(Marie Clark Nelson)

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Den samiska sitan — en utmaning

Av Kerstin Eidlitz Kuoljok

I många decennier har skandinaviska forskare stött sig på varandra och sagt ungefär så här: Vi vet inte hur den samiska sitan såg ut före kolonisationen, men med stor sannolikhet såg den ut som den skoltsamiska sita som Tanner beskrev 1929. Skolterna i nordöstra Finland bodde ju tidigare i Ryssland, och i Ryssland levde samerna relativt isolerade och tsarregimen gav dem ett vidsträckt självstyre. Därför kunde de längre bevara den ursprungliga sitan än samerna i Skandinavien.

Vid det första försöket att studera samernas historia i Ryssland slog det mig att den sitaorganisation, som Tanner beskriver och som står som ett slags prototyp för samernas förkoloniala sitaorganisation, är slående lik det "bondesjälvstyre" tsarregimen införde på 1860-talet. Här tänker jag inte slutgiltigt bevisa att jag har rätt eller beskriva den samiska ursitan eller sitans utveckling. Men jag vill peka på några vägar den kan gå som vill ta sig an problemet. En förutsättning är att inse att samerna har en konkret historia också i Ryssland och studera den.

Det finns inget specialarbete om samernas historia på Kolahalvön. T. Luk'jančenko, som är den ende sovjetiske etnograf som är specialiserad på samernas etnografi, har inte behandlat sitans utveckling. Däremot finns Kolahalvöns historia beskriven av historikern I. F. Ušakov (1972) i en bred skildring från arkeologisk tid till revolutionen 1917. Boken har två delar. Den första delen omfattar tiden fram till 1861. Då upphävdes livegenskapen, och Ryssland gick in i en ny utvecklingsperiod. Boken saknar direkta källanvisningar, men varje kapitel har en bibliografi, som också tar upp arkivmaterial. Samernas historia tar han upp i speciella avsnitt fortlöpande genom boken. Han sätter genomgående deras historia i samband med den lokala ryska befolkningens och Rysslands. På så vis får samerna en egen historia, samtidigt som det klart framgår att denna historia är en del av Rysslands historia.

Inte heller Ušakov behandlar direkt samesitans utveckling. Men han ger många viktiga upplysningar. Samerna särbehandlades inte. Gång på gång påpekar han att de döpta samernas juridiska och administrativa ställning var densamma som den ryska bondebefolkningens. Alltså gällde samma förordningar o. dyl. ryska bönder och samer. (På 1700-talet var nästan alla samer döpta. Men klostren hade en stark ekonomisk ställning redan på 1500-talet och många samer var då döpta — även om dopet mest var en formsak.)

Den sitaorganisation som Tanner beskrev fanns inte bland samerna på Kolahalvön under 1500-talet och fram till åtminstone 1766. Den demokratiska markfördelning som Tanner beskrev fanns inte. Många samer och ryska bönder förlorade under den perioden rätten att använda markerna, och det går inte att på bystämmor demokratiskt fördela något man inte har.

Rätten att använda mark och vatten var på 1500-talet och fram till 1766 en privat rätt som kunde köpas och säljas. Som grund för tilldelningen låg inte medlemskap i en by (sita) utan hur många "bågar" man ägde.

Det fanns en fast rysk bonde- och fiskarbefolkning på Kolahalvöns sydkust (Terkusten) på 1400-talet. Men kontakterna mellan samer och ryssar var mycket äldre. De ryska bönderna var organiserade i byalag. Marken var i sista hand statens, men byalaget förfogade gemensamt över de viktigaste markerna (skogen, fiskevattnen, betesmarkerna osv.). På bystämma varje år fördelades en del av markerna genom lottning eller genom att de cirkulerade och en del av dem användes gemensamt. Men varje husbonde fick bara en så stor del av markerna och en så stor del av inkomsterna från den gemensamt använda marken som han hade rätt till enligt de "bågar" han ägde. En "båge" var en bestämd andel av byns marker och inkomster. Hur mycket en "båge" motsvarade var olika i olika byar. Det berodde på hur marken delats upp

första gången. I byn Umba hade marken första gången delats upp i 42 delar och varje gård hade fått en båge. I byn Varsuga hade den delats upp i 624 delar och varje invånare hade fått en "båge". Över sina "bågar" råde bönderna fritt. De kunde sälja dem, ge dem som gåva, ge dem som hemgift och arv och arrendera ut dem. Snart fanns det därför de som hade många bågar och de som inte ägde någon båge alls eller bara någon del av båge.

Det framgår klart av Ušakov att också samerna under denna tid hade bågrätt till marken. Bågarna förfogade de över på samma sätt som bönderna. Under 1300- och 1400-talen betalade de skatt till staten på gammalt vis (5 ekorrskinn per jägare) men från 1500-talet betalade de skatt i förhållande till hur många "bågar" de ägde. Det framgår också klart, att klostren på olika vis förvärvade mark från samerna och den marken värderades i "bågar".

Ušakov skriver att under 1500-talet råde helt andra samhällsförhållanden bland samerna än tidigare. Den gamla samhällsorganisationen som byggde på släktskap (klangemenskap) hade försvunnit och ersatts av en bygemenskap av familjer. Varje familj hade fått en del av den gemensamma marken. Storleken berodde på familjens storlek vid det första fördelningstillfället. (Förklaringen till detta bågsystem måste sökas i Rysslands historia.) Eftersom samerna kunde handskas med sina bågar som de ville råde snart ojämlikhet i rätten till marken.

På Kolahalvön fanns inte adel och godsherrar och därför inte heller några livegna bönder. Där- emot fanns kloster och från 1500-talet ägde också kloster utanför Kolahalvön mark på Kolahalvön. På 1600-talet tillhörde all den streckade marken på *fig. 1* olika kloster. Kloster förvärvade mark på skilda vis: fick från staten, köpte eller arrenderade den från lokalbefolkningen, gav lån med mark som säkerhet. När bonden eller samnen inte kunde betala tillbaka lånet tog klostret panten. De som förlorat rätten till marken kunde ofta fortsätta att använda den men måste betala en del av utbytet till klostret. De som helt blivit marklösa kunde arbeta på klostrens saltkokerier, fiskerianläggningar osv. En del av samerna hamnade i ett "feodalt beroendeförhållande" till klostren. Hur detta beroende konkret såg ut har jag inte klart för mig. Men det gällde bl. a. Petsamosamerna, just de som tillhörde den pagost (sita) som Tanner 300–400 år senare beskrev. Vid mitten av 1700-talet ägde klostren stora delar av markerna och arrenderade ut dem

Fig. 1. Klostermark på 1500- och 1600-talet.

till bönder, samer, företagare. Petsamosamerna fick då betala hälften av den fisk de tog i Petjengaflo- den till klostret som arrende. Katarina II gav 1764 ut en ukas som förvandlade all klostermark till statlig mark. Den gällde också klostermarken på Kolahalvön. 1766 avskaffades också det gamla bågsystemet och den produktiva marken (med några undantag) fördelades så att varje person fick en del (po dušam). Men, skriver Ušakov, också efter den reformen kom de rika att använda de bästa markerna eftersom de fattiga inte hade re- surser att utnyttja dem utan istället arrenderade ut dem.

Efter det att livegenskapen upphävts i Ryssland 1861 genomfördes en rad olika reformer (t.ex. jordreform, domstolsreform). Livegenskapens upphävande angick inte samerna och bönderna på Kolahalvön direkt. Men sex dagar efter lagen om livegenskapens upphävande kom en lag om ny indelning av befolkningen på Kolahalvön. I den bestämdes också hur den lokala administrationen skulle organiseras. Kolakrajens bönder och samer delades upp i 8 bysamfund. I Petjenga- (Petsamo-) samfundet ingick pogosterna (sitorna) Petjenga, Pazretskij och Motovskij. Åtminstone de två första sitorna återfinns i Tanners beskrivning. Ansvaret för byns skötsel lades på en byäldste, en skrivare och en skatteindrivare. Alla tre skulle väljas av bönderna själva. Andra valda fick polisiära funktioner. Frågor som rörde byns inre liv (fördelning av markerna, utarrendering av fiskevattnen o. dyl.) skulle avgöras på bystämmor av bönderna själva. Majoritetsbeslut skulle gälla. "Detta kallades bon-

desjälvstyre", skriver Ušakov.

1866 tillkom en lag som tydligare tog upp böndernas rättigheter och skyldigheter. Kolakrajen delades då upp i 8 distrikt (volost). I det Kolalapska distriktet ingick Petjengasamfundet med tre sitor samt två andra samiska bysamfund med sammanlagt 9 sitor. De övriga bysamfunden utgjorde var för sig ett distrikt.

Distriktsäldsten och vice distriktsäldsten valdes av bönderna själva på distriktstinget. I distriktets styrelse ingick också byäldstarna och en skrivare. Vid distriktet fanns också en domstol med valda domare. De fick döma såväl efter rysk lag som efter sedvanerätten.

Ušakov beskriver böndernas liv efter denna reform så här: Byn var en sammanslutning av bönder som hölls samman av den gemensamma markanvändningen och det gemensamma ansvaret för att förpliktelserna skulle uppfyllas. Den bestod som regel av den ursprungliga befolkningen i en by eller två grannbyar. Obehöriga som slog sig ner bland pomorerna och som inte tagits upp i byn hade ingen som helst rätt att använda markerna. Den inre ordningen i byn såg demokratisk och rättvis ut. De viktigaste frågorna i bondelivet avgjordes på bystämman. Markerna fördelades per individ (po dušam) och rättvist. Ingen hade formellt några privilegier.

Denna beskrivning av bondesjälvstyret är mycket lik de gängse skandinaviska beskrivningarna av den skoltsamiska sitan. Att Ušakov kallar detta bondesjälvstyret för en reform och också drar upp dessa drag som karaktäristiska för den talar för att detta var något nytt – åtminstone något som inte fanns århundradet dessförinnan. Att den skoltsamiska sitan inte kan ha funnits på 1500-talet och fram till 1766 på Kolahalvön, i den form Tanner beskriver, har jag redan nämnt. Det finns alltså heller inget som talar för att den skulle ha funnits mellan 1766 och 1861.

Min misstanke att den av Tanner beskrivna skoltsitan är en produkt av lagstiftningen stärks också av en mening i Solem: "Norraz (dvs. bystämman) valgte også delegerte til en større for-

samling av alle skoltebyer – sobbar – som blev holdt i Kola" (Solem 1970, s. 80). Som redan nämnts bildade Petsamosamfundet enligt lagen 1866 ett gemensamt distrikt med två andra samiska bysamfund. Sammanlagt bestod distriktet av 12 pagoster (sitor). Jag skulle inte bli förvånad om det går att visa att deras distriktsting hölls i staden Kola.

Om Ušakov är tillförlitlig (det betvivlar jag inte) och jag har rätt, kommer det aldrig att gå att rekonstruera den förkoloniala samiska sitan utifrån den av Tanner beskrivna skoltsamiska sitan. Jag föreslår därför ett annat tillvägagångssätt: att använda de kunskaper vi har om sitans (byns) utveckling i olika konkreta samhällsförhållanden och i botten lägga en teori om bystruktur i olika typer av samhällen.

En by i ett statslöst samhälle kan inte ha samma struktur som en by som existerar inom en stat. Det betyder inte, att det inte kan finnas likheter i olika typer av byar. Det betyder inte heller att byn måste ha samma struktur som staten. En bondby i en feodal stat behöver inte ha en feodal struktur men präglas av den feodala staten. Samebyn i Sverige idag har inte samma struktur som svenska staten, men är präglad av den svenska statens struktur (t. ex. rösträtt i samebyn i renskötselrågor efter hur många renar man äger).

Litteratur

- Hultblad, F., Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken. Lund 1968.
 Lundmark, L., Uppbörd, utarmning, utveckling. Malmö 1982.
 Ruong, I., Samerna. Stockholm 1969.
 Semenov, Ju. I., Pervobytnaja kommuna i sosedskaja krest'janskaja obščina. (Stanovlenije klassov i gosudarstva. Moskva 1976.)
 Solem, E., Lappiske rettsstudier (1933). Oslo 1970.
 Tanner, V., Antropogeografiska studier inom Petsamoområdet. Skoltlapparna. Fennia 49, nr 4. Helsingfors 1929.
 Ušakov, I. F., Kol'skaja zemlja. Murmansk 1972.
 Wolf, E. R., Peasants. New York 1966.

Den lata tjänstepigan

Av Nils-Arvid Bringéus

I Rig 1974 (s.75–90) framlade jag en studie över ett sedelärande kistebrevsmotiv med rubriken "Sömnens och lättjans skamlighet". En tjänsteflicka har somnat vid spinnrocken och till hennes skam övertar några svin lin- och garnberedningens alla procedurer. De bråkar, skäktar, spinner, hasplar och nystar. Motivet förekommer på tyskspråkigt område redan på 1490-talet och har även varit spritt i Holland, Danmark och Ryssland.

Som bimotoiv uppträder den sovande kvinnan vid spinnrocken även på ett dörröverstycke målat av landshövdingen Lorentz Christoffer Stobée på Ågården utanför Lidköping mellan 1746 och 1756, *bild 1*. Någon bestämd förlaga till denna målning lyckades jag inte finna, men jag pekade på möjligheten att Stobée haft ett bildtryck av "Herr Niemand" i sin hand. I dennes kök råder det om möjligt ännu större oordning. Mannen i bakgrunden på Stobées målning föredde samtidigt vissa likheter med månadsbilden för februari.

Jämförande bildstudier av detta slag bereder särskilda svårigheter i Skandinavien utan tillgång till omfattande grafiksamlingar i museer, bibliotek och arkiv. Det är därför ytterst tacknämligt att ett betydande antal tyska ettbladstryck nu publiceras i utgåvor med stort format. (The German Single-Leaf Woodcut 1500–1700, 9 vol., New York 1974–1977; Deutsche Illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts, Hrsg. von Wolfgang Harms, 1–3, Tübingen 1980 ff.).

Något exemplar av Harms kostbara edition har inte varit mig tillgängligt i Sverige varför jag passade på att studera den i Herzog August Bibliothek i Wolfenbüttel efter SIEF:s andra internationella konferens för etnologisk bildforskning i Göttingen i september 1986.

Deutsche Illustrierte Flugblätter innehåller bl. a. tidiga motsvarigheter till svenska kistebrevsmotiv, som t. ex. Skräddaren på bocken (jfr förf. i Kulturens årsbok 1979) och Pigornas skvallertorg (N.-A. Bringéus, Volkstümliche Bildkunde, München 1982, s. 29). Här ingår också ett bildblad som ger ett riktigare, för att inte säga entydigt svar på frågan om förlagan till Stobées målning.

Bildtrycket – *bild 2* – är utfört av brevmålaren Conrad Roleder i Augsburg på 1600-talet. Närmare levnadsdata om denne boktryckare är inte kända. På träsnittet är den lata pigan centralgestalten och bakom henne står en annan kvinna och en man i livligt samtal. Likheten mellan Stobées målning och Roleders bildtryck är påfallande. I båda köken ligger husgeråd i ungefär lika stor omfattning utströdda på golvet, där en hund förnjöt sig med vad han kommit åt under pigans tupplur och en katt hoppat upp på hällen/bordet. Medan hönan sitter på stekspettet på den tyska bilden, trippar hon ännu högst levande på Stobées köks-golv. Det tyska köket är mera avancerat och försett med ett stekspett, som likväl påminner om eldgafeln på Stobées målning. De på pinnar upphängda krukorna på den tyska spiskåpan har Stobée utbytt mot tallrikar. Tallrikshyllan och skåpet kan också lätt förklaras som en anpassning till vad som var brukligt i ett svenskt herrgårdskök.

Rubriken "Die faule Hausmagd" har Stobée bytt mot en ironisk bildunderskrift: "En herre, som har en snäll hushållerska och en snäll piga". Bildbudskapet är likväl detsamma. Det är lättjan som brännmärkes i båda fallen.

Tolkningen av det tyska bildmotivet underlättas av den långa versifierade trespaltiga texten som visar sig vara en tämligen ordagrann version av Hans Sachs "Schwank" "Die faule Hausmagd" som tidigast utkom som ettbladstryck 1534. Texten är alltså betydligt äldre än bilden.

Av Hans Sachs rimmade text kan vi inhämta att kvinnan bakom tjänstepigan är frun i huset och mannen i samtal med henne en gäst som bjudits på en aftonmåltid. När maten dröjer rusar frun ut i köket och finner hönan ostekt och pigan inslumrad vid härden. Men inte nog därmed. Under pigans sömn har hund och katt ställt till stor oreda i köket. Den upprörda frun hämtar sin gäst och tar honom med ut i köket så att han med egna ögon kan övertyga sig om varför maten inte kommit på bordet. Inför gästen utgjuter hon sig högljutt över sin lata piga, som inte duger till någonting i köket, men som gärna springer efter manfolk och sprider

Bild 1. Målning (68 × 88 cm) i Göteborgs historiska museum, attribuerad till Lorenz Christoffer Stobée. Foto: Göteborgs historiska museum. Avbildad i färg i Kulturens årsbok 1985: VI.

skvallar då hon hämtar vatten vid brunnen. Gästen råder värdinnan att i stället anställa en flitig, ärlig och trofast tjänsteflicka. Men då han inte kan låta bli att skratta åt den sorglustiga situationen vaknar pigan med en gäspning mot den oväntade besökaren. Den som haft oturen att få en så usel piga, tänker denne för sig själv, vet vad en stor olycka innebär.

Det är likväl inte Hans Sachs dikt utan brevmålarens bild som inspirerat landshövding Stobée. Frun på bildtrycket har förvandlats till en hushållerska och gästen har blivit herre i huset. Men också till dessa båda gestalter har uppenbarligen Augsburgerbilden utgjort förlaga. Det finns en tydlig överensstämmelse mellan de tre personernas placering i förhållande till varandra. Köksfönstret på träsnittet har blivit ett fönster i rummet bakom köket, där herrn förgäves väntar på sin måltid. Herrar i bättre hus brukade ju inte röra sig i köksregionerna förr i tiden. Genom att låta hushållerskan slumra vid spinnrocken har Stobée inte tillfört något egentligt nytt – en spinnrock fanns ju i varje hem – men förstärkt bildbudskapet.

Ett mellanled mellan Roleders tryck och Stobées målning är inte uteslutet, men inte heller nödvändigt. Målningen är inte spegelvänd varför vi kan utesluta att Stobée använt en inhemsk kistebrevsversion som förlaga. Däremot är det inte säkert att han haft tillgång till eller läst Hans Sachs bildtext. Det är mycket möjligt att träsnittsbilden varit utklippt och inklistrad i en målarbok där Stobée också haft förlagor till andra dörröverstycken på Ågård (jfr Volkstümliche Bilderkunde s. 31).

”Den lata tjänstepigan” ansluter sig till en hel grupp ”Schwänke” hos Hans Sachs, i vilka kvinnans laster gisslas. Vissa har medeltida rötter. I sin bildkommentar gör emellertid Harms gällande att Sachs inte kritiserar en bestämd socialgrupp, såsom tjänstepigor eller husmödrar. Det är i stället fråga om ett nöjsamt åskådliggörande av typiskt kvinnliga svagheter, såsom en husmors klagan över sin piga eller omvänt pigornas jämmer över sina husmödrar. Men det kan också vara kvinnornas klagan över männen och männen klagan över kvinnorna. När Stobée återgav bildmotivet på

Bild 2. "Die faule Hausmagd". Träsnittsillustration (15,3 × 25,5 cm) till ettbladstryck med samma titel av brevmålare Conrad Roleder, Augsburg. Efter Deutsche Illustrierte Flugblätter, bd 1, s. 303.

Ågården får det dock tydlig adress till tjänstefolket och detsamma gäller om kistebreven "Sömnens och lätjans skamlighet" (jfr Rig 1974 s. 78, 88).

Särskilt intressant är Harms tanke att det tyska bildtrycket kan utgöra en motsvarighet till "Die geistliche Hausmagd", fast med negativa förtecken. Som jag nyligen visat har också detta bildmotiv funnits i Sverige och Danmark (Vetenskaps-societeten i Lund Årsbok 1984, s. 5–36; Jahrbuch für Volkskunde 1985, s. 121–141). Flera av den lata pigans underlåtenhetssynder motsvaras direkt av den gudfruktiga tjänstepigans dygder. "Die fau-

le Hausmagd" skulle alltså, om Harms har rätt, utgöra en bildinversion. Det pedagogiska värdet av en negativ bild – som därtill tar humorn i sin tjänst – kan ofta vara större än en positiv "Mahn-bild", som ändå får en utopisk karaktär. Ingen tjänsteflicka kunde i verkligheten efterlikna den gudfruktiga Susanna, men många kunde identifiera sig med den sovande pigan vid spiselhällen. Också Stobée har insett poängen med en sådan inversion då han kallar henne "snäll" i stället för lat.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Arbetarkultur och klassmedvetande

Av Billy Ehn

Mats Lindqvist: Klasskamrater. Om industriellt arbete och kulturell formation 1880–1920. Liber. Lund 1987. 204 s., ill.

Forskningen om arbetarkultur blomstrar. Bara de senaste åren har det kommit flera svenska avhandlingar: Anders Björklunds om hamnarbetare, Stefan Bohmans om arbetarmusik, Birgitta Skarin-Frykmans om bagare och socialantropologen Mona Rosendahls om möbelarbetare. På sjuttio-talet skrev Barbro Bursell om lancashiresmeder och nu publiceras Gösta Arvastsons skildringar av SKF, Volvo och skeppsvarven. Lasse Scottes marxistiska studie av fiskare bör också nämnas. Likaså visade det 2:a nordiska seminariet om arbetarkultur 1986 eftertryckligt att klass och kultur är något som engagerar många etnologer och historiker. Det kännetecknande för alla dessa studier är detaljerade beskrivningar av arbetares liv kombinerat med principiella resonemang om betingelserna för en kollektiv identitet. Hur blir arbetare klassmedvetna och vad innebär klasstillhörighet i dagligt liv?

Det är mot denna bakgrund Mats Lindqvists avhandling *Klasskamrater* ska ses. Den har vuxit fram ur det välkända lundaprojektet Kultur- och klassgränser, om det moderna Sveriges tillkomst. En annan medlem, Magnus Wikdahl, skriver om varvsarbetarna i Landskrona.

Tyvär har Lindqvist inte närmare diskuterat sina föregångares insatser. Detta är en av många brister i en annars idérik och läsvärd avhandling. Här kommer jag att kritisera metodiken, kultur- och klassanalysen, förklaringslogiken, heroisering- en av arbetarna samt tolkningen av deras "förbor- gerligande".

Från splittring till enighet

Klasskamrater handlar om hur olika grupper av industriarbetare i det lilla skånska stationssamhället Svedala kring sekelskiftet formar en gemensam kultur och klassidentitet. Det övergripande syftet är "att studera den kulturella process som har lönearbetet inom kapitalistisk produktion som utgångspunkt" (14). Alltså: Hur blev arbetarna klassmedvetna? Hur omvandlades den beskrivna splittringen till enighet? Hur såg klasskampen ut i lilla Svedala? Hur skapade arbetarna sina egna kulturer? Hur förmodades samhället av arbetarklas- sens framväxt? Det är sådana frågor som Mats Lindqvist försöker besvara med hjälp av fackfören- ingsprotokoll och ett trettiotal intervjuer med äldre Svedala-bor.

Teoretiskt har Lindqvist ambitionen att smälta samman historiematerialism och fenomenologi/ interaktionism. Människan och vardagslivet ska stå i centrum, men också sättas in i större historiska och sociala sammanhang. Lokalsamhället tjänar som exempel på mer övergripande förhål- landen. Det handlar alltså om det klassiska sam- hällsvetenskapliga problemet mikro-makro, att se de stora sammanhangen i det lilla och hur histori- en skapas av många enskilda handlingar. Författa- rens främsta inspiratörer, E. P. Thompson och Karel Kosík, betonar båda vikten av människors dagliga erfarenheter och aktiva skapande av sin verklighet. Samhället och historien ses som ett växelspel mellan villkor och erfarenheter, objekt och subjekt, och de grundläggande begreppen i analysen är klass, kultur och praxis.

Klasskamrater är en från-till-avhandling, en van- lig genre inom etnologin: från bondbygd till in- dustriamhälle, från landsbygdssmeder till meka- nisk verkstad, från underklass till arbetarklass,

från splittring till enhet, från kaos till ordning. Detta är en genre som lätt ger intryck av att samhällsförändringar går på räls. Lindqvist är dock på sin vakt mot en sådan felsyn och betonar tvärtom skeendets komplexitet.

I undersökningens centrum står Åbjörn Anderssons mekaniska verkstad, som vid sekelskiftet hade 153 anställda. Där jobbade gjutare, järn- och metallarbetare, träarbetare samt grovarbetare, en blandad skara av lokala hantverkare, elitarbetare från hela landet och lokala lantproletärer. Splittningen var påtaglig.

Gjutarna räknade sig inte som vanliga arbetare, utan mer som hantverkare. Skråandan var stark och man uppträdde som en "arbetararistokrati". I gjuteriet rådde en traditionell patriarkalisk hierarki med mästaren, gesällerna, lärlingarna och i botten hantlangarna. Den speciella "gjutarstilen" kännetecknades också av gesällvandringar, blåmåndagar, plötsliga badutflykter på arbetstid samt flotta restaurangbesök när man var på det humöret. Rörligheten innebar att Svedala bara sågs som en tillfällig uppehållsort. Men allt detta förändrades i takt med omvandlingar i produktionssystemet och på arbetsmarknaden. Hantverkarna blev allt mer lönearbetare med en stationär livsstil.

Bland järnarbetarna fanns flera olika yrken och hantverk: smeder, plåtslagare, filare, maskinarbetare. Dessa bjöd mindre motstånd vid företagets rationalisering och uppstyckning av arbetet, men Lindqvist menar ändå att det fanns en sammanhållning och en "järnarbetarkultur" som klart skilde dem från andra.

Likaså mejslar han ut grovarbetarna och deras kultur, trots att detta var den mest sammansatta gruppen av alla. Skillnaderna mellan t. ex. sockerkokaren Rask på sockerbruket och diversearbetaren Jönsson var enorma, men så småningom och i vissa bestämda sammanhang betydde klassgemenskapen mer än de interna skillnaderna, eller, som Lindqvist skriver, "lönearbetarerfarenheten överbryggade heterogeniteten". Det första exemplet i avhandlingen på en sådan manifestation av arbetarklass är strejken på sockerbruket 1898. Därefter nämns olika solidaritetshandlingar i vardagslivet, gemensamma normer över yrkesgränserna, allmänna beteendeideal bland arbetarna, direkta konfrontationer med Svedala-borgare och arbetarnas strategier för att hävda sina intressen och skapa en "motkultur".

Arbetaroffentligheten

Arbetarna framträder i Lindqvists text allt mer som ett kollektiv i det offentliga livet med egna medier och organisationer, tex Folkets hus och arbetarkommun. Deras vardagsliv på arbetet, i butiker, på gator och torg, sätts in i ett klass- och kulturalanalytiskt sammanhang. Ett särskilt intressant avsnitt handlar om arbetarnas eget rättssystem. De kamrater som svek och misskötte sig prickades, frystes ut, avstängdes från jobbet eller bötfälldes. Men de kunde också förlåtas om de gjorde avbön och omvände sig. På dessa sätt försökte man (jag antar att det var arbetarnas fackliga och politiska ledare som bar ansvaret) hålla ihop kollektivet i kampen för bättre villkor. En annan del av strategin var det nya skötsamhetsidealet. Den exemplariske arbetaren skulle vara nykter, ordningsam, bildad och belevad, utan att för den skull glömma sitt arbetarursprung. Tvärtom, disciplineringen var en del av klasskampen, menar Lindqvist. En av hans stora poänger är att han behandlar kampen *inom* arbetarrörelsen mellan olika synsätt som om den var nästan lika viktig som den mot borgarna. När det gällde spriten fanns det ju verkligen ingen lättköpt enighet bland arbetarna. I synnerhet gjutarna tycks ha byggt sin speciella livsstil till stor del på brännvinet.

En annan sida av arbetarnas självhävdelse som klass var den öppna konfrontationen med borgare i handelsbodas och ute i det fria. Arbetarna koloniserar naturen med sina kollektiva samvaroformer, skriver Lindqvist, och de genomför kulturella offensiver på gator och torg med begravningsståg, demonstrationer och vajande fanor. Det är en välbekant bild av arbetarrörelsen på marsch, men i den här avhandlingen får läsaren en inblick i hur konfliktfylld denna rörelses tillkomst var. På nästan varje sida framhålls spänningarna i den gryende klassidentiteten. Från-till-perspektivet blir ett både-och: både splittring och gemenskap, både svek och solidaritet, både egoism och klassmedvetenhet.

Medvetandets förändring

Klasskamrater är i första hand en teoretisk studie av kollektivt manligt medvetande och dess förändringar. Det vetenskapliga ledmotivet är sambandet mellan erfarenheter och klasstruktur, mellan upplevelser och samhällsvillkor – kort sagt, hur män formas av och formar samhället. Lindqvists mål är att gå in i den kulturella förändringens svarta hål,

medvetandet. Hur sker förändring, är den fråga som bultar som en puls avhandlingen igenom. Den bör alltså inte läsas som en etnologisk dokumentation av liv och arbete. Inte heller som historik eller systematisk klassanalys.

Just därför är det konstigt att Lindqvist nästan ignorerar andra svenska arbetarkulturforskare. Han borde åtminstone ha tagit ställning till Björklunds och Bohmans närliggande avhandlingar. Inte heller diskuterar han med sina ledstjärnor Kosík och Thompson. Vördnad för etablerade tänkare kan gott kryddas med en smula respektlöst ifrågasättande, annars blir det för tamt. Lindqvists försök att para ihop interaktionism och marxism är visserligen spännande, men man kan undra vilken roll t. ex. begreppen "praxis" och "det konkreta dialektik" faktiskt har spelat i analysen. Viljan att se historien som resultat av människors dagliga handlingar är ju ett ganska vanligt etnologiskt ideal, även om det tidigare kanske inte tillämpats så konsekvent som här. Det är alltså osäkert om Kosík och Thompson behövdes för att förklara klassmedvetandet i Svedala, eller Sartre för tolkningen av arbetarnas egen domstol. Det hade varit värdefullt att få veta mer om hur Lindqvist arbetade teoretiskt med sitt empiriska material.

Fackprotokoll som kulturprodukt

Lindqvists syfte är att skildra arbetarklassens och rörelsens framväxt "ur den enskilde industriarbetarens perspektiv" (14). Det är fint, men jag begriper inte hur man kan hoppas uppnå det med bara fackföreningsprotokoll som källa, denna officiella och strategiska praktik. (Intervjuerna är ju från vår egen tid.) Lindqvist skriver oförväget om vad arbetarna "känner", "uppfattar", "erfar" och "anser". Ett av hans favorituttryck är "smärtsam process" (insikt, omprövning). Men vad kan man veta om sådant? De kunskapsteoretiska problemen med att beskriva andra människor fenomenologiskt berörs konstigt nog inte alls. De hundraåriga protokollen, i och för sig en etnologisk guldgruva, berättar föga om arbetarnas tanke- och känsloliv. Det är svårt nog att veta vad samtida människor tänker. Att gestalta andras medvetanden kan inte bli mer än i bästa fall välgrundade och känsliga gissningar.

I *Klasskamrater* är det långa skutt mellan källor och analys, alltså mellan protokollen, intervjuerna och de ganska vidlyftiga resonemangen om arbetarnas medvetande i Svedala för ett sekel sedan. Hur har då Lindqvist burit sig åt? Det får läsaren

inte veta, eftersom det inte finns något ordentligt metodavsnitt. Man kan därför undra om de citat han redovisar varit underlag för analysen, eller tvärtom illustrationer av slutsatser han kommit fram till på andra sätt.

Fackprotokollen är annars fascinerande dokument i sig av språk och stil inom arbetarrörelsen. Varför skrev en järnarbetare så här 1897, efter en lång dags hårt arbete och ett sent fackmöte?

Om medelålders persons intagande på verkstaden i avsikt att lära utspann sig en längre diskussion. Friman föreslog att utse två personer som skulle godkänna personens ifråga inträde på verkstaden i nämnda avsikt. Ävenså uttalades som sin åsikt att grovarbetarna var odugliga för verkstaden. (88)

Med tanke på hur magra källorna är från den här tiden – för den som studerar kultur och medvetande – är det märkligt att Lindqvist inte borrar djupare i protokollen. Vad betyder det styltade språket och hur lärde sig arbetarna att skriva så?

Jag hade också önskat en mer kritisk prövning av intervjuernas värde. Lindqvist har talat med 38 äldre Svedala-bor om hur det var "förr" och använder 13 av dessa berättelser som historiska källor. Han borde ha varnat läsaren för de speciella svårigheterna med sådan här "oral history", att den kanske säger mer om nuets perspektiv och intressen än om det förflutna. Det är som om han inte riktigt ser analytiskt och problematiserande på sitt begränsade material, utan förbi det, bort mot de stora frågorna. Det är visserligen en styrka att konsekvent hålla sig till ämnet, men de iögonfallande kontrasterna mellan språket i protokollen och intervjuerna lämnas nu helt okommenterade, och det är en brist. Så här talar en arbetare i slutet av 1970-talet, enligt Lindqvists utskrift:

Och så en sådan som Göransson. Vi var ihopa mycket på fritiden och han var alla tiders gubbe och framförde sånger och så, men nere i gjuteriet där var han för jädrig. Det gick inte att komma i vägen för honom, eller gå före han för då åkte man väck ju. (59)

Men detta och andra liknande citat används bara som exempel i ett resonemang om hur det var i Svedala, inte i sig självt som en "kulturprodukt", ett av uttrycken för det arbetarmedvetande, som är avhandlingens ämne.

Kultur

Stränga begreppsexerciser ligger inte för mig, men jag har ändå irriterat mig på Lindqvists användning av kulturbegreppet. Det förekommer ymnigt i olika sammanhang och med skiftande betydelser:

”arbetarkultur”, ”gjutarkultur”, ”järnarbetarkultur”, ”grovarbetarkultur”, ”fabrikskultur”, ”hantverkarkultur”, ”yrkesarbetarkultur”, ”borgarkultur”, ”motkultur”, ”subkultur”, ja även ”mellankultur”. Vidare finns ”kulturbygge”, ”kulturell formation/formering” och ”kulturell process”. Kulturer av alla de slag ”skapas”, ”byggs”, ”utvecklas”, ”formas” och ”förändras”.

Men vad är då ”kultur”? Förutom den mest elementära betydelsen (kunskaper, värden, kollektivt medvetande) har jag funnit åtminstone fem olika innebörder: 1) Kultur är en ”förening mellan subjekt och objekt, människa och samhälle” (24). 2) Kultur är ”en process, ett ständigt överskridande av det givna” (23). 3) Kultur är ”sällskap”. Den tidiga gjutarkulturen var nämligen ett ”slutet sällskap” (55). 4) Kultur är ”strategi”, t ex gjutarnas återupplivande av gamla traditioner (55). 5) Kultur är *allt*: ”Det är med andra ord omöjligt (— —) att urskilja något (— —) som *inte* är kultur” (167).

Ibland behandlas ”kultur” som om det var liktydigt med ”grupp”, något man kan bli medlem av, eller som ett ställe där det sker något. Lindqvist skriver t. ex. om ”konflikter inom kulturen”, en särskild ”strafform inom arbetarkulturen”. Kulturbegreppet objektifieras, får beteckna tillstånd, former, objekt, men också ett väsen med egen vilja, något som har mål och avsikter: ”Fackföreningen var en del av det kulturbygge som hade till syfte att stärka de ekonomiska och sociala intressena” (55) är ett exempel.

Trots att Lindqvist betonar föränderlighet och dialektik, beskriver han statiska tillstånd såsom ”gjutarkulturen” och ”en kultur med lönearbetar erfarenheten som utgångspunkt”. Men om det är så, att ”kulturen ständigt förändras och överskrids” — var och när finns den då? Om förändring och dialektik är det centrala — hur hinner då kultur etableras, innan den åter upphävs av motsägelser, konflikter och nya villkor? Läsaren blir kanske inte så mycket klokare av att få veta att kulturer både är motsägelsefulla och enhetliga. Visst, så är det ju, men vad har jag lärt mig när jag på en sida får läsa att gjutaren *överallt* kunde ”gå in i ett kulturellt sammanhang där han behärskade koden, blev accepterad av de övriga och kände att han hörde hemma” (71), medan det lite längre fram står om ”den framväxande kritiken och uppgörelsen med flera av de gamla vedertagna idealen och föreställningarna inom gjutarkulturen” (77), utan att denna motsägelse förklaras? Några gjuta-

re måste väl ha känt sig hemlösa i den nya ordningen.

Klass

E. P. Thompsons idéer om klass som något som ”händer” mellan människor i dagligt liv tilltalar väl de flesta etnologer. Problemet är bara, som nästan alltid med interaktionistiska begrepp, att arbetarklassen i Lindqvists avhandling tenderar att lösas upp i individer och situationer. Verkligheten presenteras som en svåröverskådlig och fler-tydig social mångfald, även lilla Svedala.

Detta får också till följd att den ”splittrade underklassen” beskrivs långt mer övertygande än den ”enade och medvetna arbetarklassen”, för såvitt inte ”klass” här är liktydigt med ”ledarna för den lokala arbetarrörelsen”. Lindqvist gör nämligen ingen klar åtskillnad mellan rörelse och klass, eller mellan ledare och ledda. Den stora frågan kvarstår, men har fått mer substans och skarpare konturer: Hur gick det till när gesäller och skarpere konturer: Hur gick det till när gesäller, smeder, filare, lokförare, sockerkokare och hantlangare strålade samman och blev/upplevde sig som arbetarklass?

Det väsentligaste förklaringsmomentet för Lindqvist är *lönearbetar erfarenheten*. Det är där allt händer, där ”överbyggas skillnaderna”. Men hur? Lönearbetar erfarenheten framställs närmast som en mystisk process, förändringens innersta motor. Det innebär att övergången från splittring till klassmedvetande överlämnas till läsarens fantasi, snarare än beskrivs och förklaras. Ty lönearbetar erfarenheten kunde vara så olika saker, fattigdom och stolthet, underkastelse och kamp, splittring och enighet. Lindqvist gör det inte lättare för läsaren genom att ibland tala generellt om ”arbetarklassens vardagsvillkor”, trots att han betonat hur olikartade dessa villkor faktiskt var. När han sedan benämner grovarbetarna på Åbjörn Anderssons verkstad som en ”överklass” sett ur den ”vanlige grovarbetarens perspektiv”, blir det överdrivet komplicerat. Om arbetarna också var klassindela- de kan man fråga sig vad i så fall ”lönearbetar erfarenheten” betydde. Lindqvist skriver om klasstillhörighet som om det var en social position som arbetarna kunde lämna och återkomma till, ett slags anställning. Sockerkokare Rask sågs också tillhöra småborgerskapet och småbönderna på sockerbruket gjorde tillfälliga klassbyten. Formades inte människors liv i djupare mening än så av klasstillhörigheten?

När Lindqvist ska förklara arbetarnas växande

klassmedvetenhet klamrar han sig fast vid räddningsplankan kapitalismen, som också får förklara splittringen: "Både splittring och enighet inom arbetarklassen hade alltså ytterst det ekonomiska systemet som grund. (— — —) För ytterst var ändå fienden gemensam" (111). Här överges plötsligt såväl aktörsperspektiv som djupborrande undersökning och ersätts av ekonomisk reduktionism och pamflettspråk.

Jag tror att en del av förvirringen beror på att Lindqvist, utan att förvarna, växlar mellan ett utifrån- och ett inifrånperspektiv, mellan erfarenhetsavlägsna och erfarenhetsnära begrepp. Ibland definierar han arbetarklassen som oberoende av aktörernas uppfattningar och erfarenheter, ibland är klass vad de själva upplever, t. ex. solidaritet med andra arbetare och fiendskap mot borgare. Ibland är klass handlingar och institutioner, ibland kollektivt medvetande. Klass behandlas dessutom, i likhet med kultur, både som tillstånd och process, både som ett integrerat system och som en kaotisk röra.

Teleologiska förklaringar

Lindqvists projekt är grandios, att förklara arbetares förändrade medvetande för hundra år sedan. Men i sådan retrospektiv forskning finns alltid risken att man nöjer sig med ett slags "facit-förklaringar", alltså att man förklarar skeendet teleologiskt med det som man redan vet kommer att hända och utnämner detta till människors mål och avsikter. Folk sägs bete sig på ett visst sätt *för att* det som vi nu vet ägde rum ska ske.

Denna tankefälla trillar Lindqvist i. Arbetarna tillskrivs mål som de troligen inte hade. Med facit i hand förklarar han den kollektiva identitetens framväxt med att trots alla interna skillnader och all splittring så var klassgemenskapen ändå arbetarnas mål och strävan. Varje handling framstår som överlagd och antagonistisk, riktad mot borgarna. Likaså blir "arbetarkultur" något som arbetarna målmedvetet "bygger upp", som om de då visste vad de gjorde och hur det skulle se ut, "en arbetarklass i färd med att utveckla en ny kultur" (139). Visste arbetarna själva att de "byggde kultur"? Lindqvist verkar mena det när han talar om "gjutarnas förebild i kulturbygget" (66). Det stämmer i så fall inte med hans kulturanalytiska perspektiv, eller ett av dem, nämligen att kultur snarare är resultatet av tusentals mer eller mindre medvetna avsikter och handlingar, utan någon övergripande, enhetlig plan. Då borde han kanske

inte framställa människor som om de strategiskt skapade ett system av värden och begrepp med bestämda syften: "Den nya livsstilen utvecklades *för att* användas som redskap i kampen *för att* förändra de missförhållanden som arbetarna erfor i sin vardag" (141).

Detta är en problematisk bild av människor som kultur-skapare (och inte som passiva offer för samhällsutvecklingen) när man som Lindqvist är ute efter arbetarnas " eget perspektiv". Nu blir det ju bara "vinnarnas" bygge som räknas. Deras seger verkar förutbestämd. Vilka andra möjligheter fanns, vilka "kulturbyggen" raserades halvvägs, vilka ritningar kom bort? Den fråga som bör ställas är: *Vems* syften, mål, avsikter? Annars hamnar vi i sådana här enkelriktade resonemang: "Målet var att via den parlamentariska vägen tillskansas sig en plats i den borgerliga offentligheten och på det sättet få möjlighet att dana samhället i enlighet med sina klassspecifika erfarenheter och värderingar" (141). Fanns det plötsligt bara *ett* mål och en uppsättning "klassspecifika erfarenheter"?

Heroisering

Lindqvists skildring av arbetarna i Svedala är genomgående präglad av sympati och förståelse, ja beundran. Det handlar om människor i kamp för ett bättre liv, mot utsugning, förtryck och nedlåtethet. De slåss ur ett tydligt underläge. Bland arbetarna finns visserligen också några svikare och förrädare, t. ex. strejkbrytarna, men även de nämns med en viss respekt, kanske för modet att gå sin egen väg, kanske för sin envishet. Alla proletärer förlänas ett drag av Kämpande Arbetare. Går det illa hjälper de varandra solidariskt. Men Lindqvist, med blick för det motsägelsefulla i arbetarkulturen, noterar också att solidariteten hade sina gränser. I avhandlingens sista mening (före den överflödiga epilogen) skriver han att de respektabla arbetarfamiljerna drog en skarp gräns mot de grannar som inte förmådde hålla rent i hemmet eller tvingades ta emot understöd.

Hur arbetarna än betar sig gör de rätt. Suputer-na försvarar sin traditionella frihet och nykteristerna bekämpar kapitalet. Yrkesprotektionisterna, dvs. gjutarna, låter inte arbetsgivaren ta kommandot och de mer ofria lönearbetarna har lättare att se de gemensamma klassintressena. Även strejk- och blockadbrytarna kanske gör något gott när de mobiliserar ledarnas kamp för den inre disciplinen. De hantverksarbetare som vandrade protesterade mot kapitalets kontroll, de bofasta protesterade

de mot kapitalets rörlighetskrav. Gjutarna är förstås den mest romantiserade gruppen: både fria, stolta och levnadsglada karllakårlar och solidariska klasskamrater som startar fackföreningar.

Heroiseringen av arbetarna leder ibland till lustiga överdrifter: "Det var därför säkert med ett visst välbehag som arbetarna nu i samband med framväxten av det starka kollektivet och offentligheten i vissa situationer kunde omdefiniera spelreglerna och tvinga klassfienden på reträtt" (149). Vad hade hänt som motiverar dessa stora ord? Jo, man bojkottade handlanden Nilsson som sålde svartlistade Vänersborgs-skor. Här blir det pamflett. Likaså överskrids gränsen mellan vetenskap och flygblad av sådana här tendentiösa formuleringar: "Den härskande klassen gjorde allt för att undergräva arbetarnas kamp, dock utan större framgång" (14), "Man var ständigt utlämnad åt kapitalägarnas och konkurrensamhällets nycker" (110) och "... den krassa borgerliga individualismen" (121).

Förborgerligande

Som så många andra hävdar Lindqvist att arbetarnas skötsamhet och disciplin hade mycket litet med förborgerligande att göra. Tvärtom bekämpade man borgarklassen genom att hålla sig ren, nykter och respektabel. Imitationen var i själva verket en gränsdragning. Sådana paradoxer, där man vänder på steken, är suggestiva och perspektivöppnande, men inte är det väl dumt eller osant att ändå säga att arbetarna förborgerligats i vissa *avseenden*? De ville ju, som Lindqvist visar, "komma in i den borgerliga samhällsgemenskapen" och lärde sig därför många av dess regler, vanor, smaker. Av det följer inte nödvändigtvis att de glömt sitt ursprung och sin klassidentitet. Även förborgerligade arbetare kan vara med i klasskampen *när det gäller*. Man kan här jämföra med etniska minoriteter som påverkats av majoritetskulturen, men ändå bevarar mycket av sin särart och sina gränser. Att förneka härmningen av och påverkan från de borgerliga kulturerna (Lindqvist talar för enkelhets skull om dem i bestämd form singularis), och i stället kalla detta för "proletära kampmedel", är att tvinga in analysen i alltför snäva och förutbestämda fallor.

Lindqvist vill alltså gärna se imitationen som en "inkorporering och ombildning av borgerliga kulturelement" (141). Allt blir vapen i klasskampen: finrum, snygga gängkläder och cigarr på söndagspromenaden. Men eftersom han själv starkt

betonar det fenomenologiska perspektivet, att se klasskampen ur arbetarnas synvinkel, kan man fråga sig a) om dessa verkligen var *medvetna* om att de bekämpade borgarna genom att apa efter dem, och b) om detta slags förborgerligande i praktiken *fungerade som ett vapen*. Försvagades borgerlighetens maktställning genom att arbetarna tillägnade sig vissa av dess vanor och regler? Lindqvist skriver ju också att skötsamheten naturligtvis var ett stöd för borgarnas makt över arbetarna (145). Hur hänger det ihop – att arbetarna vill in i den borgerliga offentligheten, samtidigt som de vill framstå som en "utmanande motkultur" (161)?

Etnologisk studie av klass

Detta är som synes en mycket kritisk granskning av Mats Lindqvists bok. Så blir det gärna när just doktorsavhandlingar lusläses. De är ett gesällprov. Liksom de gjutare Lindqvist respektfullt skildrar inte fick bli gesäller förrän de lärt sig konsten att gjuta, och det tog många år av hårt arbete, ska doktoranden nu visa sin vetenskapliga skrivförmåga. Självklart, menar säkert de som tillhör den äldre generationen och fick gå i den formalistiska skolan, med stränga krav på ordning och reda i texten. Idag är det inte alls självklart. Fram släpps avhandlingar, som är så ogenomtänkta och illa skrivna att man baxnar. Nu tycker jag dock inte att *Klasskamrater* är ett dåligt exempel, trots alla mina anmärkningar. Svagheterna överskuggas av bokens förtjänster: den är intressant, lärorik och nydanande.

Den som inte hakar upp sig alltför mycket på bristerna kan således läsa *Klasskamrater* som en spännande skildring av den svenska arbetarklassens tillblivelse. På så sätt kompletterar den de tidigare nämnda etnologiska undersökningarna. Lindqvists ambition är att betrakta klasskampen i Svedala holistiskt, för att använda ett slitet ord. Han försöker fånga alltihopa i ett svep, lokalt och globalt, individ och samhälle, tradition och förändring. Människorna framställer han som både skapare av strukturer och som dessas fångar. De är handlande och tänkande "subjekt" (som de av någon anledning kallas), men också förtryckta "objekt" i en orättvis värld. Detta dubbelseende lyckas Lindqvist ibland genomföra med sin kombination av etnologi och historiematerialistisk fenomenologi.

Boken bör därför ses i kontrast till sådana studier som behandlar arbetares klassmedvetande mer ensidigt och abstrakt. *Klasskamrater* är, sin be-

härskade ton till trots, en skarp invändning mot forskning som reducerar historien till ett logiskt

spel mellan opersonliga krafter och människorna till enbart passiva brickor.

Mordet på Klara

Av Mats Hellspong

Göran Sidenbladh: Norrmalm förnyat 1951–1981. English summary. Stockholms stads monografiserie 66. Liber förlag, Stockholm 1985. 278 s., ill.

Lennart af Petersens – Fredric Bedoire: Från Klara till City. Stockholms innerstad i förvandling. Stockholms stads monografiserie 67. Liber förlag, Stockholm 1985. 211 s., ill.

Arkitekten Göran Sidenbladh tillhörde under flera decennier den inre krets av tekniker och arkitekter som verkställde efterkrigstidens stora omgestaltning av bebyggelsen på nedre Norrmalm i Stockholm, 1955–1973 som stadsbyggnadsdirektör. Sedan den allmänna opinionen under 1970- och 1980-talen alltmer kommit att bli ensidigt kritisk till hela norrmalmsregleringen, har Sidenbladh uppenbarligen känt ett behov att utifrån ett fackmannaperspektiv ge sin version av händelseförloppet. Hans bok är ett välkommet bidrag till den vetenskapliga forskningen kring omvandlingen av Stockholms city, en uppgift som måste höra till de mest angelägna för dagens konstvetare. Ämnet har hittills behandlats av Thomas Hall i ett par uppsatser. Sidenbladhs bok är ingen okomplicerad memoarbok utan bygger på ett flertal källor. Inte minst värdefullt är att författaren utnyttjat en rad seminarieuppsatser från olika institutioner.

Därmed inte sagt att Göran Sidenbladh gjort en opartisk utredning. Han är primärt ute för att försvara "norrmalmsregleringen", som den eufe-

mistiska termen lyder. Han sticker inte under stol med sina värderingar. Motståndarna är "konventionella", han förvänar sig över det på 1960-talet framväxande intresset av att bevara gamla hus, "även sådana som nyttjats av lägre samhällsklasser". Funktionalismens arkitekter kunde möjligen gå med på att bevara hus, där framstående personer levtt och verkat. Annars ville man bygga nytt, i och för sig ett begripligt yrkesintresse hos arkitekter och byggare. Men liksom krig är för allvarligt för att helt överlätas till generaler, så är stadsmiljön för viktig för oss alla för att vi skall låta arkitekterna få leka fritt. Det är nog en ofrånkomlig lärdom av Sidenbladhs bok.

Trots vissa kantigheter är dock Sidenbladhs arbete intressant att läsa. Författaren behandlar bl. a. det politiska spelet, näringslivets behov, trafikfrågorna och de arkitektoniska förebilderna och diskussionerna. Han redovisar också en kronologisk översikt av viktigare händelser och bidrag till debatten samt en katalog över de berörda kvarteren och vad som där skedde.

Norrmalmsomvandlingen tycks ha drivits på av en ohelig allians mellan å ena sidan socialdemokrater med en efterkrigstypisk vision av "the brave new world" och med en starkt nedlåtande hållning till 1800-talets arkitektur ("gamla äckliga Strandvägen") och å andra sidan storföretagsmheten i Stockholm. Så ansåg t. ex. NK-chefen Rudolf Kalderén, att hans kunder helst ville komma med bil tio meter från varuhusets ingång. Någon riktigt stark politisk opposition fanns inte, i varje fall inte till en början. Folkpartisterna tycks i hu-

vudsak ha varit välvilliga till ingreppen. Högern (moderaterna) var kluvna. Här fanns en förståelse för storföretagens krav men också en känsla för den småföretagsamhet, som skulle komma att sopas bort från city, och en motvilja mot exproprieringar och hård centralstyrning. Det är intressant att se att dåvarande handelskammarkdirektören Gösta Bohman hörde till norrmalmsregleringens envetnaste kritiker.

Under 1950-talet höjdes enbart enstaka varningar från konsthistoriker och museifolk. Dessa uppfattades som "museala" och var därför lätta att ignorera. Stockholms stadsmuseum och skönhetsrådet tycks för övrigt ha agerat påfallande tandlöst. I början av 1960-talet inlämnade en rad kulturpersonligheter skrivelser till stadsfullmäktige med protester mot rivningarna. Denna opinion gjorde intryck på beslutsfattarna, just genom att den var "opolitisk". Men det var inte förrän det växte fram en folklig vrede mot raserandet av Norrmalm, manifesterat i den stora striden om almarna 1971, som politikerna på allvar började svänga. Almbråket innebar ju ett grundskott mot den annars så rutinerade folktribunen Hjalmar Mehrs politiska ställning.

Göran Sidenbladh tillhör en generation arkitekter som uppfostrades till att se ner på 1800-talsarkitekturen, till historielöshet och framstegsoptimism, till en förströdd likgiltighet för människors nedärvda värderingar ("konventioner"). Detta har verkligen präglat norrmalmsregleringen. Man måste visserligen erkänna att någon form av trafikreglering var nödvändig i Stockholms city och att en sådan måste bli besvärlig i en stad uppbyggd på holmar som Stockholm är. Men det är ändå svårt att i dag älska resultatet eller ens de hus som Sidenbladh framhåller som "märkliga nya byggnader", t.ex. de fem höghusen, kulturhuset och departementskvarteren.

Sidenbladhs bok saknar, ehuru rikt illustrerad, helt bilder av nedre Norrmalms gamla bebyggelse. Det är en händelse som ser ut som en tanke: varje jämförelse blir förödande för den nya arkitekturen. Vill man veta vad som försvann finns dock nu en utomordentlig källa att konsultera: fotografen Lennart af Petersens och konsthistorikern Fredric Bedoires "Från Klara till City", också den utgiven i Stockholms stads förträffliga monografiserie, säkert i känslan av att Sidenbladhs bok bör balanseras.

Lennart af Petersens är alltså fotografen som kom till Stockholm på 1930-talet och blev Stads-

museets oöverträffade skildrare av hotade storslagsmiljöer. Han har redan tidigare givit ut en bok om Klara, 1957, med Per Wästberg som textförfattare. Många av fotografierna förekommer för övrigt i bägge böckerna. Det är lockande att peka på olikheterna mellan Wästbergs bok och denna nya klarabok. 1957 pågick rivningarna och ingen hade riktigt klart för sig vad som skulle komma att resa sig ur grusgroparna. Wästbergs text andades stark kärlek till det Klara som försvann, men han sörjde knappast över detta utan var inställd på att "uppleva förtrollningen i det framtida Stockholm lika starkt som i det Stockholm som går". Även Per Wästbergs östermalmsbok från 1962 innehåller en god portion aningslös framstegsoptimism. Man får intrycket att författaren förväntar sig att större delen av Östermalm skall vara borta på 1970- eller i varje fall 1980-talet och att det enda som man kan göra åt det är att tacka för vad som varit. Nå, Östermalm överlevde rekordåren, delvis kanske som ett resultat av erfarenheterna från Klara.

Fredric Bedoires text är helt annorlunda än Wästbergs, stram, precis, återhållet kritisk. Han inventerar med vad politiker och rivningsarkitekter måste uppfatta som pedantisk tydlighet alla de intressanta hus som försvunnit i Klara — och nästan alla gamla hus i en storstads centrum är intressanta, även om de byggdes på 1800-talet. Här ges en väl avvägd översikt av Klaras bebyggelsehistoria från vasatidens "Norra förstaden" till våra dagar. Redan på 1600-talet samsades här adelspalats och hantverksgårdar. Under 1800-talet vandrade många institutioner från Gamla Stan till nedre Norrmalm, som blev ett centrum för såväl den fina som den intellektuella världen. Sedan järnvägens centralstation hamnat i Klaras närhet drogs t.ex. hotell och tidningsredaktioner till Klara och satte sin prägel på stadsdelen. Den storstadsmässiga blandningen av bohemeri och lätt aristokratiskt förfall blev kännetecknande för Klara. Att sedan saneringsspöket kom att bli hängande över trakten i decennier ökade naturligtvis förslumningen, vilket sedan i sin tur underlättade de brutala ingreppen.

Vilka historiska värden som gått förlorade i norrmalmsregleringen framgår av Lennart af Petersens bilder. Det vackra trekantiga Brunkebergstorg med sin allvarsamma 1800-talsprägel. Myllret av människor, småbutiker och gatuskyltar på den basarliknande Klarabergsgatan. 1700-talsstämningen i kvarteren runt Klara kyrka, inte minst på

Klara Västra Kyrkogata med sina många tidningsredaktioner och anspråkslösa hotell med nöta entrétrappor och kakelugnar i resanderummen. Kort sagt: oaserna av småstad i storstadens hjärta. Att trafiken måste få bryta igenom Klara på strategiska punkter var förvisso ofrånkomligt. Men kommande generationer kommer aldrig att förstå varför inte det inre av Klara kunde få överleva och varsamt rustas upp. Yngve Larsson, Hjalmar Mehr och de funktionalistiska arkitekterna kommer säkert att få en fotnot i historieböckerna, men inte i den belysning som de själva hade hoppats och trott.

”August Blanche grät när Träsket torrlades och blev Birger Jarlsgatan. Nu tillhör den gatan det eviga Stockholm och har fått en egen myt, som den med solkig grace bär fram för allt folket”, skrev Per Wästberg 1957. Med det ville han säga, att alla rivningar är smärtsamma men att något nytt och spännande alltid reser sig ur det gamla. Det är bara det att detta länge varit osant. Längs Birger Jarlsgatan restes hus som alla var varandra olika, med branta tak, dekorativa portar, burspråk, hörntorn, ständigt varierande fasader. Ett bostadshus från t. ex. 1910 var omedelbart efter invigningen ett alternativt och spännande inslag i gatubilden. Hus från 1960-talet som uppfattats som positiva tillskott till miljön får man verkligen leta efter. Likgiltiga taklösa lådor lär aldrig komma att bidra till Stockholms förtrollning. Nu när funktionalismens tid har runnit ut återstår att se om postmodernismen kan återge arkitekturen förmågan att underordna sig gatumiljöns helhet och historiska värden. 1980-talet har givit en del exempel på en sympatisk vilja att låta nya hus underordnas helheten och den äldre miljön. Ett annat nyutkommet arbete i Stockholms stads monografiserie, *Stockholm bygger. Om 1980-talets byggande i Stockholm*, red. av P. Kallstenius, visar övertygande att omtänkan och generationsskiftet inom arkitektkåren börjar ge positiva resultat i stadsbilden.

Klara-rivningarna har alltså givit viktiga erfarenheter, om än oändligt dyrköpta. Inte heller bör man uppfatta normmalmsregleringen som ett specifikt Stockholmsproblem. Denna stadsrivning utan motstycke har naturligtvis uppmuntrat kommunalpolitiker över hela landet att i bilismens, kommersialismens och ”utvecklingens” namn låta riva centrala kvarter i otaliga små och större städer. Kanhända är detta normmalmsregleringens mest ödesdigra resultat.

Lars Nilsson: **En jägares dagbok.** Jägare, jaktmark och kulturlandskap på Tjörn vid 1800-talets mitt. Stiftelsen Säbygården. Skärhamn 1986. 61 s., ill.

Omkring 1847 och 1848 bringa jag mig en god stöfvare hynda och det första hon walpa lade jag på mig en walp; och sedan begagnade jag 2 stöfvare i flera år på hare och ibland hände det på räf. Här var aldeles fult med hare på Tjörn då jag begynte att jaga med stöfvare hundar; ty här var ingen på Tjörn som ägde sådan hund; eller har ännu. Jag wet flera gånger jag skjöt ensam 4 à 5 tillmed 7 på dagen, men sällan eller aldrig hände det att jag jaga på sommaren. Höst och vinter var det bäst. Måtro innan jag fingo skjuta i hundratals med hare för hund; hade jag många roliga dagar, men och många trötta dagar, så att jag knapt orkade hem om qväln. Här på Tjörn fins knapt ett enda berg utan jag har varit i detsamma att jagat.

Så inleds den jakt dagbok från Tjörn i Bohuslän, förd åren 1863–65, som med utförliga kommentarer i uppsatsens förm utgivits av förre landsarkivarien i Göteborg, Lars Nilsson. Den till omfånget mycket begränsade dagboken (publicerad omfattar den 11 spatiöst tryckta sidor i A5-format) är förd av hemmansägarsonen Johan Andersson från Säby i Stepnkyrka socken på Tjörn, född 1824. Dagboksanteckningarna påbörjas i januari 1863, men dagboken inleds med återblickar på tidigare jakt.

Det ovan citerade inledningsavsnittet tillhör de mest utförliga och målände i jakt dagboken. När Johan Andersson börjar föra dagbok 1863 är anteckningarna oftast mycket kortfattade, som t. ex. ”Nov /1863/ skjöt jag en hare då var jag i ett ärende till Kråkedahl”, eller ”Juli 23 /1864/ skjöt jag en säl wid Brunskär med stutsaren på långt håll mett igenom huvudet, som blef liggandes fast på stället”. Johan Andersson kallar också sin jakt dagbok för en ”Anotations-Bok Öfver jagt och Djurfångst”. Men det enkla språket (den ursprungliga språkdräkten är oförändrad) och de knapphändiga uppgifterna till trots, är den publicerade jakt dagboken av kulturhistoriskt värde, då jakt skildringar ur allmogeperspektiv är sällsynta.

Vad dagboken i första hand ger kunskap om är som sig bör jaktmetoder och djurliv på Tjörn vid 1800-talets mitt. Särskilt intressant att notera är, att Johan Andersson av allt att döma i samband med harjakten introducerade jakt med stövare (drivande hund). Eftersom större matnyttigt vilt, som älg och rådjur, saknades på ön, blev haren det viktigaste bytet. Lars Nilsson har sammanställt en

tabell över av Johan Andersson nedlagda djur åren 1863–65, och av den framgår att 66 harar sköts under perioden. En annan jaktmetod efter hare som Andersson tillämpade var krypskytte vintertid på barmark, då harens ljusa päls avvek från markens färg. Sannolikt införde Johan Andersson även jakt med fågelhund (stående hund) på Tjörn, framför allt efter raphöhns, en fågel som det fanns gott om på ön vid den här tiden. För åren 1864–65 redovisas 159 skjutna raphöhns.

Som Lars Nilsson påpekar, kan Johan Andersson ha fått impulserna till de nya jaktätten genom jaktkamraten Carl Ekström, son till den välkände prästen och zoologen C. U. Ekström (1781–1858) på Sibräcka prästgård i Johan Anderssons hemsocken. Far och son Ekström hade kontakt med konstnären m. m. Wilhelm von Wright, som på 1840-talet bosatte sig vid Torebosjön på Orust. Något sammanträffande mellan von Wright och Johan Andersson är dock inte känt. Men hur som helst är den tanken rimlig, att Johan Andersson fick inspirationen till sin jaktdokumentation från umgänget i det Ekströmska hemmet.

Det skadligaste rovdjuret på Tjörn vid den här tiden var räven. Och det är i samband med rävjakterna som Johan Andersson blir mest utförlig i sina ”annotationer”. ”Febru 6 /1864/ sköt jag en räf i vår hamn /betesmark/, som jag spärrade in uti en djup bärsklämma, och körde ut honom med ett trädspjud, och han kom farandes ut med skarp fart men jag smälde mickel mettigenom skrävet så att han blef liggandes fast på stället. Samma klämma är god att köra ut mickel och jag har skjutit några st förr i densamma, och klämman är god att få reda på, ty der fins ingen större klämma i vår hamn än den.” Jakten efter mickel framstår som de mest spännande inslagen i Johan Anderssons jägarliv, och här går i varje fall anmälares tankar till de legendomspunna björnjakterna längre norrut, där björnen med spjut eller på annat sätt drevs ut ur idet för att skjutas eller dödas med spjut, skildrade av bl. a. en legendarisk jägare som Llewellyn Lloyd.

Som framgått var raphöhnsen vanliga på Tjörn, där de passade in i odlings- och naturlandskapet. Johan Andersson sköt även stork, en fågel som vid den här tiden inte utgjorde en alltför ovanlig syn på vårarna. Också rovfåglar, t. ex. berguven, var vanligt förekommande. Det här är några exempel på olikheter i faunan i jämförelse med våra dagar.

Lars Nilsson behandlar i sin uppsats fler områden än de som mera direkt hänger samman med

dagboksförfattaren och jakttagbokens innehåll. Så avslutar han med ett avsnitt om natur- och kulturlandskapet på Tjörn. Karakteristiskt för landskapet vid 1800-talets mitt var, vad Linné uttryckt ungefär 100 år tidigare, nämligen: ”Landet på Tjörn var skallot, utan träd med idel stenklippor.” Beträffande jordbruket på ön är det av intresse att notera, att vallodlingen tydligen hade svårt att slå igenom, utan bönderna höll gärna fast vid slätter av den naturliga gräsväxten på ängarna. Ännu vid 1800-talets mitt, då många byar på ön hade genomgått laga skifte, var hackan Tjörnbons älskingsredskap vid jordbearbetningen. Det karga landskapet vidmakthölls av den hårda betningen och den ihärdiga sydvästvinden.

Allmojejakten var inte särskilt omfattande på Tjörn. Man frågar sig därför varför just Johan Andersson var en så flitig och entusiastisk jägare. Någon direkt förklaring står knappast att finna, men de uppgifter som Lars Nilsson lämnar om honom är intressanta i sammanhanget. Johan Andersson var vid tiden för dagbokens tillkomst en hemmansägare i fyrtioårsåldern. Han var ende son i huset med två yngre systrar (två äldre systrar hade avlidit ogifta). Modern var änka sedan något år och kvarstod som ägare och brukare av gården. Makarna hade nämligen upprättat inbördes testament, varigenom inte någon arvinge kunde tillträda gården förrän efter bägge föräldrarnas död. Annars hade det ju varit naturligt att Johan, åtminstone efter faderns död, övertagit gården. Den välbeställda gården borde dessutom ha gjort Johan till en eftertraktad äktenskapspartner, men han var ännu ungtkarl – istället var bössan hans trogna livskamrat. Föräldrarna fördröjde alltså möjligheten för sonen att bli hemmansägare. ”Det är tydligt att föräldrarna med oro har sett fram emot den tid när de själva måste släppa styret”, säger Lars Nilsson (s. 29). Dessa omständigheter talar för att Johan Andersson var en särpräglad personlighet, något av en särling i bygden, med större håg för att med bössan ströva omkring i de karga bergen på Tjörn än att idogt bruka jorden. Häri hade han frändskap med många andra allmojejägare.

Som påpekats är jaktjournalen kortfattad och innehåller mest uppräkningsart av antalet nedlagda djur. Här, som i andra äldre jaktskildringar, frapperas man av den ohejdade och för oss fränstötande skjutglädjen. Dödandet i sig framstår många gånger som det vilket skänker jägaren den största tillfredsställelsen. Men visst hade Johan Anders-

son också andra motiv för sitt jagande. Hare och fågel utgjorde bidrag till kosthållet, rovdjur (däggdjur och fåglar) gav extrainkomster genom skottpengarna på dessa djur. Det fanns också anledning att nedbringa antalet rovdjur, om än inte så urskillningslöst som skedde många gånger. På Tjörn var det framför allt räven, som, genom sin framfart bland fjäderfåna, förorsakade bönderna ekonomiska avbräck. Johan Andersson tog de flesta råvaror med sax, något som visar på andra motiv än den rena skjutglädjen.

Någon viltvård i våra dagars mening förekom knappast vid 1800-talets mitt. Även naturforskarna kunde gå hårt fram i bestånden vid sina jakter; före kamerans tid var enda möjligheten till ett närgånget studium av ett djur, att ha det liggande framför sig. Så var t. ex. den tidigare nämnde Wilhelm von Wright en mycket god skytt, innan slaginfallet band honom vid sjuksängen under de sista tre årtiondena av hans liv.

Om Johan Andersson i någon mån delade Ekströmarnas zoologiska intresse ger dagboken ingen närmare upplysning om, även om han som jägare var kunnig i de olika djurens beteenden och förekomst. År 1862 sköt han en tjäder, en fågel som inte tillhörde faunan på det barrskogslösa Tjörn. "Den har inte varit skjutit minst på de 100 åren på Tjörn; den hade troligen farit vilse", har han noterat. Men istället för att glädjas och förundras över ett nytt, om än tillfälligt, inslag i öns djurliv, blev säkerligen Johan Anderssons glädje så mycket större av att ha lyckats skjuta en så ovanlig fågel. Också ett annat rart djur kom att skänka honom ett minnesvärt ögonblick: "En aldeles wit räf /fjällräv/ har jag skjutit i Säby hamn, den har troligen kommit drifvandes på något större driftisstycke." För oss ter sig detta mottagande väl grymt, men Johan Andersson var här ett barn av sin tid. – Ännu vid mitten av 1800-talet fick den första lärka som vågade visa sig i Stockholm på våren plikta med livet, för att som ett kärkommet värtecken och en kulinarisk läckerhet bäras upp till Kungliga slottet.

Den 30 september 1865 slutar dagboken. Sex dagar senare återfanns Johan Andersson drunknad. Förmodligen hade olyckan skett i samband med ilandstigandet efter en jakttur med båt. Kanske illustrerar dödsorsaken allmogens, även den kustboendes, utbredda okunnighet i simning långt in på 1900-talet.

Dan Waldetoft

Allan Ranius: **Lokalhistoriska svenska bibliografier**. 2. uppl. Förf. Linköping 1986. 87 s.

Redan 1980 presenterade Allan Ranius första upplagan av sin förteckning över *Lokalhistoriska svenska bibliografier*, varav i dagarna en utökad å jour-förd andra upplaga framlagts. Till denna skall vi strax återkomma, men först några ord om utgivaren och hans bibliografiska författarskap.

Allan Ranius är sedan 1974 förstebibliotekarie vid Stifts- och Landsbiblioteket i Linköping. Som föreståndare för Stiftsavdelningen med dess intressanta handskriftsbestånd och imponerande äldre boksamlingar har han rika källor att ösa ur. Här om vittnar inte minst hans bibliografiska produktion.

I centrum för Ranius intresse står Östergötland, framför allt Linköping. Hans engagemang på detta område belystes nyligen av biblioteksrådet Nils Sandberg i en recension i NTBB 1986, i vilken följande arbeten anmäldes: *Läroverkstryck i Linköping* (1983), en kronologisk förteckning av 371 programskrifter av skilda slag; tre uppsatser kring *Östgötalitteratur vid Stifts- och Landsbiblioteket i Linköping* (1983) samt slutligen ett 64-sidigt urval *Böcker om Östergötland* (1984). Härtill kan ytterligare ett par titlar från föregående år läggas: *Satser och teser: förteckning över pastoralexamenstryck i Linköping* (1981) med kyrkohistorisk inledning av lundaprofessorn Ingmar Brohed, samt den utsökt illustrerade alfabetiska katalogen över *Porträttsamlingen vid Stifts- och Landsbiblioteket i Linköping* (1982) med dess redovisning av inte mindre än 140 konstobjekt från 1627 till 1975, en tidsrymd av 350 år.

Som redan antytts ligger stiftsstadens Ranius särskilt varmt om hjärtat. Litteraturen om denna kunde han 1979 presentera i en 3577 nummer omfattande första del: *Litteratur om Linköping. I. Linköpings stad t. o. m. 1970*, f. ö. recenserad i dessa spalter av professor Hilding Pleijel 1980. Till densamma föreligger nu i manuskript en fortsättning för tiden 1971–80 med 4000 nya titlar samt ett intressant komplement i form av en ännu opublicerad förteckning av Personverser tryckta i Linköping, till vilken material hämtats inte bara ur de egna samlingarna utan också från biblioteksbestånden i Stockholm, Uppsala och Lund.

Ranius till anmälan föreliggande skrift utgör en systematisk förteckning av *Lokalhistoriska svenska bibliografier* i en andra, utökad upplaga. En sådan publikation fyller ett stort behov, så mycket mera

som produktionen kraftigt ökat med svåröverskådlig het som följd. En jämförelse mellan versionerna 1980 och 1986 ger syn för s ägen. Redovisades förstnämnda år 305 nummer, så har antalet nu stigit till 393, en ökning med nära 30 %.

Systematiseringen av det bibliografiska materialet framgår av innehållsförteckningen. I ett första avsnitt behandlas hela landet täckande arbeten som Björck & Börjessons Sverigekataloger (6) och Samuel E. Brings kända *Itineraria suecana. Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram till 1950* (13). I anslutning här till analyseras i nu nämnd ordning Svealand, Götaland och Norrland med däri belägna landskap samt dessa underordnade områden och orter. Förteckningen avslutas med person- och ortregister.

I den nya utgåvan kan man utläsa åtskilligt av intresse om förändringarna sedan 1980. Var landskapsförteckningarna länge mödosamma enmansverk över en följd av år, t. ex. Gösta Otterviks *Litteratur om Blekinge* (197) från 1941 eller Erik Marklunds *Övre Norrland i litteraturen* 1963 (354) och andra, så har man numera insett, att samarbete är bästa vägen ut ur den bibliografiska återvändsgränden. Ett påtagligt resultat härav är de under senare år konstituerade bibliografiska sällskapen, t. ex. de i Skåne och Småland. Så har det livaktiga kollektivet i vår sydligaste landsända sedan publikationsstarten 1981 producerat fyra områdesförteckningar i sin serie *Skånes bibliografi* (151:1-4) och den småländska motsvarigheten 1983 som första arbete Olle Wingborgs *Litteratur om Växjö* (225).

Livaktighet kännetecknar även hembygdsföreningarnas och bibliotekens periodiska, vanligen årsvisa redovisningar, som i Ranius framställning fått stort utrymme. Ehuru långt ifrån heltäckande är dessa bibliografier viktiga, såtillvida som de – förutom det primära syftet att tillhandahålla aktuell information – utgör den fasta grund, på vilken framtidens retrospektiva sammanfattningar en gång skall bygga.

Ranius skrift fick 1980 ett positivt mottagande, vilket framgår av recensionerna. Så skrev l. bibliotekarie Per Andersson i Malmö en uppskattande anmälan i BBL samma år, i vilken han mellan raderna berörde något av bibliografens ständiga dilemma: konflikten mellan kravet på principiell fullständighet å ena sidan och ett nöjaktigt kritiskt urval å den andra. En stöten är härvidlag ej sällan det omfattande stencilerade materialet och hanteringen av detta flöde på gott och ont. Som

den erfarne bibliograf Ranius är, har han genomgående bemödat sig om den gyllene medelvägen: tagit med det väsentliga och avstått från det oväsentliga. Så har i föreliggande bibliografi – trots växlande värde – de ämnesrelevanta specialarbetena från BHS (Bibliotekshögskolan i Borås) förtecknats fullständigt, medan litteraturlistorna från de regionala biblioteken anförts i sparsamt urval.

Efter fel får man söka med ljus och lykta: dock är Olle Wingborgs *Tunabygden* (116) ett omtryck av 104:2 (ej 92:2).

Med uppskattning har recensenten noterat utgivarens ambitiösa redovisning av de i den monografiska litteraturen förekommande s. k. dolda bibliografierna ävensom viktigare topografiska antikvariatkataloger.

Saknar man något, så är det det bortfallna förordet med tänkbara synpunkter på urvalet. Den 1980 utlovade bibliografiska kommentaren slutligen kunde kanske berika nästa utgåva av detta viktiga referensverk.

Sven G. Sjöberg

Gösta Selling: A T Gellerstedt och Det Stockholm som går. H öjerings, Stockholm 1986. 48 s., ill.

Gösta Selling är en Stockholmsskildrare som få. Hans flit är lika anmärkningsvärd. Det är inte många om ens någon, som kan det Gamla Stockholm som han. Därför är också undertiteln på hans nya bidrag till Stockholms historia betecknande: Det Stockholm som går.

Men denna titel är inte ny. Den lanserades redan 1868 av Claes Lundin för en serie bilder av A T Gellerstedt i Ny Illustrerad Tidskrift. Här fick man en utförlig skildring av det Stockholm, som höll på att försvinna. Nordiska museet äger inte mindre än 600 sådana teckningar och akvareller av Gellerstedt. De inköptes redan 1889 och fick sedan ett tillskott 1913 genom Gellerstedts testamente.

Den största delen av bilderna är från Östermalm. Regeringsgatan, Rådmanngatan, Kvartersgatan (Linnégatan), Östra Humlegårdsgatan (Brahegatan), Riddargatan, Villagatan, Ladugårdslandet, Jungfrugatan och Gref-Thuregatan med Tyskbagarbergen är det område, som framför allt skildras.

Det är verkligen ett svunnet Stockholm, som vi får se. För den oinvigde är det omöjligt att orientera sig i dessa bilder. Men Gösta Selling leder oss på ett utomordentligt skickligt sätt, vet exakt var det förvunna fanns i dagens Stockholm och visar oss förändringarna, på den oerhört stora skillnaden mellan akvarellernas hus, gator och gränder och "Det Stockholm som kommit".

Det är en nästan fantastisk utveckling, som Stockholm genomgår under denna tid. Följande siffror säger mer än många ord: 1850 hade Stockholm 93 000 invånare; 1865: 126 180 och 1885: 211 200.

Det finns många saker att ta fram och närmare begrunda i bilderna och Sellings text. Ett exempel är Villastaden kring Villagatan och Floragatan, som grundades 1875. På Villagatan byggde Gellerstedt själv ett hus åt sig och bodde där ett antal år, innan han flyttade till ett hyreshus på Sturegatan, som ännu finns kvar. Men från hemmet på Villagatan hade han utsikt direkt ut över "landet", Ladugårdsgårde. På en av hans akvareller, en utsikt från Villagatan, ser man den kvarn, som stod på Engelbrektskyrkans höjd. På en annan lantlig bild syns en annan närbelägen kvarn på Eriksberg, Timmermansordens höjd. Kvarnen fanns kvar ända fram till 1937.

Utmed Villagatan finns i dag flera gamla hus kvar, även om en del fasader är "kamouflerade" under senare år. När man går gatan fram (där Gösta Selling själv bor), så inser man, att detta försök att året runt bo i villa inom tullarna, tillkommet efter utländska förebilder, kom för sent för att spela en verklig roll. Storstaden hade redan kopplat ett nacksving på denna villabebyggelse, som det inte gick att slingra sig ur.

Redan 1902 hade utvecklingen gått så långt, att Kungl. Maj:t här tillät "höghusbebyggelse". Gellerstedt sålde sitt hus. Det revs och på platsen byggdes 1903-05 det femvånings ungdomshus, som finns kvar i dag, Villagatan 18-20.

Förloppet är karakteristiskt för förvandlingen på Östermalm. Kåkarna och villorna ersätts: "ståtliga husrader möter oss över allt", säger överståthållaren 1887.

Gellerstedt var en skicklig akvarellist: "stor konst i litet format", skriver Selling. Men det som i dag är minst lika intressant som det konstnärliga, är det kulturhistoriska innehållet. Det är verkligen märkvärdigt att se, hur mycken kåkbebyggelse Stockholm hade vid denna tid, och hur snabbt staden förvandlades. Hela Östermalm bytte kläder

och blev en modern hyresstad.

Akvarellerna under Gösta Sellings granskning och kommentarer ger oss utomordentligt påtagliga bilder av denna hudömsning. Och det är en hisnande tanke, att detta också kunde ha drabbat hela Gamla stan. Man kan inte låta bli att tänka på det räddningsarbete, som där skedde, och där Gösta Selling är ett bestående namn.

Det är nästan något överkligt över Gellerstedts bilder, när man tänker på den gångna förvandlingen. I Sellings skildring får de dessutom en säregen atmosfär, när han infogar dem i tidsmiljön och sammankopplar dem med namn som Claes Lundin, August Strindberg och Hjalmar Söderberg, som understryker vilken brytningstid i Stockholms historia det här är fråga om.

Sverker Janson

Olavi Koivukangas: Sea, Gold and Sugarcane. Attraction versus distance. Finns in Australia 1851-1947. Diss. Annales Universitatis Turkuensis. Turku 1986. 400 s., ill.

1963 startade professor Vilho Niitemaa projektet "Den finska fjärremigrationen" vid det finska universitetet i Åbo. Det var samtidigt som migrationsforskningen sattes igång vid universitetet i Uppsala och Minneapolis. För Finlands del var emellertid den stora utvandringen till Sverige 1960-1970 länge den viktigaste stimulansen.

Bland Niitemaas elever fanns Olavi Koivukangas. Han började 1968 samla material om finländare i Australien. 1969 erhöll han ett stipendium, vilket gjorde det möjligt för honom att forska vid universitetet i Canberra. Där tog han också 1974 australiensisk doktorsgrad på en studie benämnd Scandinavian Immigration and Settlement in Australia before World War II. Samma år blev han utsedd till chef för Migrationsinstitutet i Åbo.

I sin australiensiska avhandling hade Olavi Koivukangas satt upp tre mål, nämligen att med hjälp av arkivens material skildra den skandinavisk-australieniska bakgrunden, att ange områden för bosättning och etniska aktiviteter samt att dra ut slutsatser ur den demografiska bilden.

I sin nu i Åbo den 20 september 1986 försvarade avhandling lägger han, såsom redan dess titel

anger, huvudvikten vid faktorerna, som enligt honom reglerade den finska emigrationen till Australien 1851–1947: Sea, Gold and Sugarcane.

Enligt finska passlängder var de första emigranterna till Australien österbottningar, som flyttade 1881. Australiensiska källor nämner emellertid finländare redan 1851, sjömän som stannat i land under 1800-talets förra hälft.

Australiensiska guldfält lockade finländare kort därefter, och 1851–1869 noteras 200 guldgrävare. En del återvände, andra övergick till lantbruk, gruvor och byggnadsarbete.

Vid sekelskiftet 1900 erbjöd sockerstaten Queensland fri resa, och den utnyttjades av likaledes ca 200, bland dem socialisten Matti Kurikka, som ville grunda ett idealsamhälle. Men därav blev intet, och han jämte många andra fortsatte till Kanada.

Ända från början har det varit frågan om s. k. kedjeemigration, dvs. en reser ut och lockar sedan vänner och släktingar att följa efter, detta särskilt när USA begränsade sin emigration. Bland svenska österbottningar märks speciellt Munsala-borna.

Totalt har ca 24 000 finländare emigrerat till Australien, av dem ca 18 000 efter andra världskriget. Nästan hälften har återvänt, jämfört med 20 procent av USA-emigranterna. Många av den s. k. Jägar-rörelsens män hörde till dem som emigrerade till Australien.

Den största vågen följde 1957, då Australien började bevilja resebidrag, vilket gällde in på 1970-talet. Under de senaste åren har endast välutbildade yrkesmän tagits emot. Mest har lantbruk, gruvor och byggnadsarbete lockat, för kvinnor hemarbete, senare även fabriker och serviceyrken.

Språket har erbjudit finsktalande emigranter svårigheter. Alkoholism och mentala störningar har drabbat många. I andra generationen har barnen getts god utbildning, och de följande räknar sig redan som infödda australier och börjar nu söka släktbanden med det gamla hemlandet.

Sistnämnda fakta kunde ha lett till att Koivukangas i större utsträckning använt sig även av muntliga traditioner. En närmare blick på Munsala m. fl. socknar i rekryteringsområdet i Österbotten, i likhet med en penetration av förhållanden på Åland, som rekryterade besättningarna till den Eriksonska veteflottan i Mariehamn, hör bl. a. till det som rec. saknar.

Bristen på klara problemformuleringar gör att den aktuella avhandlingen till stor del framstår

som deskriptiv. Såsom här exemplifierats inträffade ju dessutom det mest iakttagbara fr. o. m. 1957 eller efter den tid förf. behandlat. Särskilt givande kunde det t. ex. ha blivit med en studie av de många finnarna i gruvstaden Mount Isa i norra Queensland.

En bestående och berömvärd insats har Olavi Koivukangas emellertid gjort med sin noggranna genomgång och sin bearbetning av de arkivaliska källorna och med sin tolkning av vad de har att berätta om finländarnas insatser i Australien.

Allan T. Nilson

Preben Mellbye-Hansen, Friedrich Spuhler och Majken Thorvildsen: De danske kröningsstæpper. Utgiven av De Danske Kongers Kronologiske Samling, Rosenborg. Köpenhamn 1987. 58 s. exkl. 17 färgplanscher. Även i en engelsk version, Denmark's coronation carpets, Copenhagen 1987.

De danska kröningsmattorna har tills nu varit rätt okända utanför kungariket Danmark. Dessa två exklusiva volymer, den ena på danska, den andra på engelska, kommer att ge mattorna en väl förtjänt plats i textilhistorien.

Preben Mellbye-Hansen ger en spännande beskrivning av varför och hur den mest praktfulla av de sju mattorna kom till Danmark som gåva till drottning Sophie Amalie 1666. Författaren har också plausibla idéer om de övriga mattornas väg till Köpenhamn. Uppsatsen är utomordentligt väl dokumenterad i ett notsystem som omfattar de kungliga palatsens inventarier och räkenskaper samt forskning i Östasiatiska Sällskapernas arkiv i både Haag och Köpenhamn. Läsaren av denna detektivhistoria är helt övertygad om sanningshalten och får därutöver inblick i danska kröningsceremonier och en glimt av lagstiftningen kring kungarnas smörjning. I Danmark satte de enväldiga kungarna själva kronan på huvudet som sista punkt på klädselbestyren, innan de trädde in i slottskyrkan. Sedan tog de själva av kronan vid altaret innan biskopen smorde dem på hjässan, bröstet och högra handleden. Dessa rader blott som förklaring till de skillnader som har förekommit mellan svenska kröningsceremonier och danska. Utöver de 99 noterna ger 8 svart/vita illustrationer inblick i de få tillfällen, där "kröningsmattorna" har varit använda, såsom vid de ovan-

nämnda smörjningarna samt vid ett par audienser av stor betydelse för dynastin.

Friedrich Spuhler hänför genast två av kröningsmattorna till "tapis dits polonais"-gruppen – polenmattorna – och han förklarar den märkliga termen, som intet har med Polen att göra. Den kom till då en polsk adelsman 1878 lät utställa en av sina persiska mattor på världsutställningen i Paris – och alla trodde att den var tillverkad i ägarens eget land. Alla "polenmattorna" har vissa gemensamma mönsterelement och material m. m. Författaren redogör nogga för mönster och material samt för helheten i designen och tekniken, bl. a. med hjälp av schematiska teckningar. Han påvisar också att polenmattorna är tillverkade i Isfahan och icke i Keshan, eftersom hovet och hovverkstäderna hade flyttat till Isfahan under Shah Abbas I i slutet av 1500-talet. De flesta polenmattor har en grundväv med inslag av guld- och/eller silverbrokad med knutna mönstertypier, vilket egentligen under 1500-talet var just Keshans specialitet. Därifrån kom också världens tre mest berömda, ännu existerande 1500-tals jaktmattor, nämligen den på Museum of Fine Arts i Boston, USA, samt den bäst bevarade och minst fällda, som ingår i Kungl. Husgerådskammarens samlingar i Stockholm.

Den sista delen av Spuhlers uppsats ägnas åt de fem mystiska chenillemattorna på Rosenborgs slott i De Danske Kongers Kronologiske Samling. Egentligen vet man fortfarande inte säkert varifrån de kommer. Där har varit många bud: Persien, Indien eller eventuellt de av turkarna under medeltiden erövrade delarna av Europa. Dessa fem mattor är broderade med guld, silver, polykromt silkegarn samt med dessa märkliga chenilletrådar. Författaren ger en analys av mönstren och tror sig kunna hänföra ett par av dem till "polenmattorna" och därmed till Isfahan. Mysteriet är dock inte riktigt löst ännu.

Majken Thorvildsens tekniska analys av chenillemattorna är mycket intressant. Läsaren kan följa analysen på de utmärkta färgillustrationerna, som bl. a. också visar baksidorna av de fem i särklass märkliga mattorna.

Boken har många infallsvinklar och de tre författarna har var och en på sitt sätt avslöjat en bit värdefull textilhistoria. För den engelska utgåvan del bör nämnas att översättningen är utsökt.

Lis Granlund

Jan-Öjvind Swahn: Grötrim på skämt och allvar. Wiken 1986. 136 s., ill.

"De svenska grötrimmen har ännu inte funnit sin forskare", skrev jag i en liten uppsats om folkdikten kring maten i "Skånska matvanor" 1971. Men nu är det inte riktigt sant längre, sedan Jan-Öjvind Swahn givit ut "Grötrim på skämt och allvar".

Att den smakfullt formgivna och Italien-tryckta boken drabbade oss lagom före jul har väl både affärsmässiga och sakliga skäl. Julen är i våra dagar inte bara grötätandets utan också grötrimmandets högsäsong. Att grötfatet rentav blivit en symbol för julen under 1900-talet har knappast stått riktigt klart för mig förrän genom den mängd julkort som tryfflar denna grötrimbok. Oavsett om det är författarens eller formgivarens förtjänst har "Grötrim på skämt och allvar" blivit en skrift även kring temat den svenska julgröten i bild.

Bokens efterskrift är beaktansvärd. Före pressläggningen har författaren tydligen slagits av tanken att grötrimmen kanske borde ha behandlats med ännu mera allvar och analyserats efter något gångbart paradigm, marxistiskt eller strukturalistiskt. Men då är det så dags, varför uppgiften generöst överlämnas åt "den som har mera fantasi, smärre skyggappar och därmed vidare perspektiv än Jan-Öjvind Swahn. Positivist". Säkert är detta mera allvarligt än skämtsamt menat. Inte mindre än 224 noter avslutar nämligen boken, som även innehåller ett topografiskt register, men saknar litteraturförteckning.

"Kleine Formen" kallade ju Andre Jolles den sump av folkliga dikter som blev över sedan övriga genrer blivit väl definierade. Men även om formatet är litet utgör de intressanta skärvor, som i grötrimmens fall speglar måltidssed och sociala normer.

Att skriva en bok om grötrimmen som inte är en antologi kan tyckas vara att koka soppa på en spik. Men ingredienserna är ingalunda så homogena som man kan tro. De har tillåtit författaren att strukturera sin skrift med en rad spännande vinklingar, som träder fram i kapitelrubriker som Rimmarregler, Grötrimsmorfologi, Dialogrim, Utmaningar och avsågningar, Vågade rim, Undertoner i rimkören, Manligt och kvinnligt vid bordet, Grötrimsägner, Antirim och antirimmare.

För en folklorist med biblioteksbakgrund är det självfallet med en inventering av grötrimmen som booklore i grötrimböcker. Men i kapitlet Var fanns grötrimmen blir svaret trots allt: i folklivars-

kiven. Inte heller i dessa är det emellertid fråga om homogenitet utan om betydande regionala variationer. Grötrimmen möter oss främst söder om fäbodgränsen. Som G. Ränk visat har korngröt som festgröt varit ovanlig norr om denna gräns och okänd norr om Jämtland (Folkliv 1953–54 s. 65). En nyinsamling av grötrim, som författaren företagit i Finland, visar att de traditionella rimmen här inte varit vanliga ens i svenskbygderna.

Som jag nyligen visat i festskriften till Knut Kolsrud och Andreas Ropeid (Norveg 1986) är leverrimmen en äldre genre och Swahn har även kunnat ge exempel på att leverrim omvandlats till grötrim. I detta yngre traditionsskikt finner man endast sparsamma religiösa och moraliska spår. I borgerlig miljö rimmar man bara för traditionens och nöjets skull. Men grötrimmen har även samband med tagandet av tydor på julaftonen med hjälp av en mandel eller böna i gröten, ett bruk som Swahn endast snuddar vid, men som nyligen belysts av Gösta Berg (Mandeln i gröten, kuckelvällingen och bönkungen, Gastronomisk kalender 1985).

Swahn använder främst en funktionalistisk synvinkel och studerar måltidsrimmens Sitz im Leben. Han konstaterar med rätta att rimmens an-

vändningstillfällen i bondesamhället var betydligt talrikare än inom borgerlig kultur, där grötrimmandet är begränsat till julen. Kanske borde rimmens roll vid bondbrölloppen ha markerats ännu tydligare. Swahn nämner Djurklous beskrivning från S. Unnaryd, men hade hellre bort citera Lasses i Lassaberg egen, som verkligen visar grötrimmens sociala kontext (N.-A. Bringéus, Unnarydsborna, 1967, s. 114).

Lasse i Lassaberg anför bl. a. rimmet om Salomon den vise, som Swahn behandlar under rubriken "Ett problemrim". Eftersom det inte bara anknyter till gröten utan också till ölet möter det oss redan på 1600-talets ölbollar. Det visar sambandet med den frodiga lutherska skapelsetron. Både gröten och ölet (som ibland göts i gröthålan) tillhörde gudsgåvorna som var väl värda att beprisas både i bunden och obunden form.

Att grötrimmen genomgående är slutrimmade visar att de knappast går tillbaka till medeltiden. Detta hindrar dock inte att rimmandet vid måltidsbordet kan ha en äldre bakgrund, något som Swahn även gör troligt i inledningskapitlet "En tråd till forntiden".

Nils-Arvid Bringéus

KORTA BOKNOTISER

Sofia Danielson: Stina Rodenstam. Ideolog och organisatör i 1900-talets hemslöjdsarbete. Nordiska museet. Stockholm 1986. 130 s., ill.

Den som är intresserad av kvinnohistoria eller av hemslöjdsrörelsens historia bör läsa Sofia Danielsons bok om Stina Rodenstam. För den som har intresse för båda dessa ämnesområden är boken en liten guldgruva, ty den handlar om en märklig kvinnas väg till ett nytt yrke och den ger nya inblickar i hemslöjdens arbetssätt och i schismerna kring hemslöjdsförbundets tillblivelse. Dessutom är boken välskriven, synpunktsrik och fint illustrerad.

Stina Rodenstam är en av hemslöjdsrörelsens stora gestalter. Hon har sina rötter i det gamla bondesamhället

och utbildade sig genom sammanläggning av allt vad som fanns av kurser inom det som utgjorde kvinnlig utbildning – sömnad, vävning, hushåll – och vann den dubbla kompetensen av slöjdlärare och lärare i huslig ekonomi. När hon gifte sig med läroverksadjunkten Frans Rodenstam i Hudiksvall blev inte äktenskapet, som för de flesta samtida kvinnor, en anledning att avstå från yrkeslivet, tvärtom blev det en språngbräda till en karriär.

Med säker hand skildrar Sofia Danielson Stina Rodenstams väg och hur alla hennes aktiviteter till slut samverkade. Stina Rodenstam höll hushållsskola, utbildade kvinnor i alla slags slöjder, även växtfärgning. Den kvinnliga husliga utbildningen, menade Stina Rodenstam, skulle i första hand höja kvinnans plats i hemmet som maka och mor. Det var en roll som hade nationell betydelse. Kvin-

norna skulle därför vara med och forma samhället och måste således ha rösträtt. Själv invaldes Stina Rodenstam i Hudiksvalls stadsfullmäktige 1919, det år som kvinnor fått rösträtt och för första gången genom lagändring var valbara till sådana poster.

Frans Rodenstam var sedan 1897 föreståndare för Hälsinglands fornminnessamlingar. Härigenom blev också hustrun Stina delaktig i insamling och vård. Det var Frans Rodenstam som tillsammans med Erik Salvén hittade bonaden från Skog, en snärjvåg som daterats till 1200-talet. Stina Rodenstam undervisade i textil slöjd efter folkliga förebilder. Hon startade hemslöjdsaffär 1908 och grundade Övre Hälsinglands hemslöjdsförening 1911. Inom dess ram ordnade hon utställningar på många platser i Sverige och också i utlandet. 1922 tillträdde hon tjänsten som "statens extra instruktör i husslöjd" och fick därmed hela landet som arbetsfält.

Dessförinnan hade hon deltagit i grundandet av Svenska hemslöjdsföreningarnas riksförbund (SHR) 1912, som riktade sig mot Föreningen för Svensk hemslöjds dominans. Svensk hemslöjd beskylldes för att likrikta slöjden över hela landet och mer se till saluslöjd än till nyttoslöjd för eget bruk. Här skymtar andra gestalter: Lilli Zickerman, Gustaf Ankarcrona, Hedvig Ulfspärre och de kvinnliga amanuenserna vid Nordiska museet.

Boken kom ut samtidigt som Nordiska museet öppnade en utställning av Hälsinglands slöjd på textilmuseet i Högbo. Den visar vilket livslångt engagemang som en rad kvinnor ägnade hemslöjden i början av seklet. Engagemanget gjorde det möjligt att ständigt finna nya vägar för verksamheten. Det gjorde dem stridbara inte bara mot oförstående myndigheter utan dessvärre också inom den egna kretsen.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Carl-Herman Tillhagen: Vävskrock. Tro, sed och sägen kring spånad och vävning. LT:s förlag. Stockholm 1986. 206 s., ill.

Carl-Herman Tillhagen, som förestått Nordiska museets folkminnessamling, har efter sin pensionering utgivit ett

flertal böcker i rask följd, senast 1985 Jaktskrock och 1986 Vävskrock. Hans doktorsavhandling om Folklig läkekonst (1958) och boken Folklig spådomskonst har hittills utkommit i tre upplagor – det torde bli fler, ty hans skriftställarskap är mycket populärt.

Titeln Vävskrock är i två avseenden anmärkningsvärd. För det första handlar boken endast till en fjärdedel om vävning. Större delen beskriver linets, hampans och ullens framställning och beredning samt spinning, som även undertiteln antyder. För det andra ger ordet skrock en nedvärderande anstrykning åt det som förf. vill beskriva, nämligen de folkliga föreställningarna om textila aktiviteter. I själva verket beskriver han dem med stort allvar och med försök till förklaringar av till synes irrationella handlingar. Förf. skriver också: "Det vi kallar skrock är mänsklighetens första kunskap."

Boken återger resultatet av ett imponerande stort excerptsamlande, utdrag dels ur arkivsamlingar, dels ur litteratur, som i många fall utgör publiceringar av äldre och yngre insamlingsarbeten, ibland av författaren själv. Han är nämligen en erfaren fältarbetare, som kan konsten att intervjua. Förf. närmar sig människorna och deras förhåvanden med stor respekt. Inte minst är han imponerad av kvinnornas textila arbete.

Garnframställning och vävning fordrar ju utbildning och inläring. Det är därför djärvt att som enbart folklorist gripa sig an ett ämne som fordrar ett så stort tekniskt kunnande. Utan att gå in på detaljer måste jag beklaga att manuskriptet inte blivit fackgranskat av en textilexpert. Därtill kommer att många uppteckningar är gjorda på dialekt, vilket gör att en del termer blivit direkt miss-tolkade.

Boken utgör en mycket underhållande läsning och de exempel på folkdiktning om spånad och vävning som avslutar boken är mycket intressanta. De kan tas som en sammanfattning av den uppräknade folkloristiska företeelser från när och fjärran som utgör huvuddelen av boken.

En omfattande litteraturlista samt ort- och personregister kan vara till nytta för den som vill gå vidare och t. ex. studera företeelser och förhåvanden i den egna hembygden.

Gertrud Grenander Nyberg

Nya böcker från

NORDISKA MUSEET

Konstnär i industrin

av *Gunilla Frick*

Nordiska museets Handlingar 106.

Pris exkl. moms 215:—

Konstnär i industrin är en undersökning av konstnären — designerns roll i svensk industri från Hälsingborgsutställningen 1955 till idag.

Gunilla Frick analyserar steg för steg hur industridesignerns ställning har försvagats. Hon söker orsakerna — ekonomiska förhållanden, smaknormernas upplösning, pressens minskade intresse, concernsammanslagningar etc.

Studiet av fyra ledande företag, Rörstrand, Orrefors, Borås Wäveri och Dux utgör grunden för framställningen. Dessutom behandlas Svenska Slöjdföreningens/Föreningen Svensk Forms insatser för industridesign.

Fataburen 1986

Tema: Husdjuren och vi.

Redaktör *Arne Björnstad*

Pris exkl. moms 140:—

Ur innehållet

Gen-väg till kulturarvs bevarande — om genbanker för husdjur, av Per-Olof Palm, Statarna och grisen, av Ivar Lo-Johansson, På höga hästar. Hästen som maktmedel och statussymbol, av Janken Myrdal, Hade djuren det bättre förr, av Mátyás Szabó, Från vilda djur till husdjur, av Johannes Lepiksaar, Kvinnor och kor, av Annika Österman, Kreaturens tränad, av Bengt af Klintberg.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 STOCKHOLM

Tel 08/22 41 20

Nya böcker från

NORDISKA MUSEET

Från mjölk till ost

Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige

av *Gustav Ränk*

Nordiska museets Handlingar 66, 2:a oför. uppl.

Pris 125:– exkl. moms.

Osten spelar en viktig roll inom vår matkultur inte minst på grund av de många sorter, med varierande smaker, som vi numera har tillgång till. Osten är intressant även ur kulturhistorisk och kulturgeografisk synvinkel. Den var i äldre tid en viktig produkt i hushållet och det är just ur mångfalden i de lokala traditionerna som nutidens rika sortiment vuxit fram.

Från mjölk till ost är en omfattande kartläggning av mjölkhushållning och ostberedning på den svenska landsbygden under senare delen av 1800-talet och en presentation av ostens och osträtternas historia.

Kvarnarbetarminnen

Skildring av arbetet vid olika kvarnar 1916–1969

av *Helmer Solid*

Pris 75:– exkl. moms.

Helmer Solid var under femtio år kvarnarbetare och hann under denna tid tjänstgöra vid många olika typer av kvarnar från de gamla tullkvarnarna till moderna valskvarnar.

Kvarnarbetarminnen är berättelsen om hur brödsäden förvandlas till olika slags mjöl, gryner och djurfoder. Helmer Solid beskriver på ett detaljerat men ändå lättfattligt sätt det dagliga arbetet vid kvarnarna och hur de fungerade. Han beskriver tillverkningsprocesser och arbetsrutiner och de olika sysslor som krävdes för att hålla verksamheten igång.

Kvarnarbetarminnen handlar också om arbetslivets villkor, om arbetslöshet, konflikter, löner och kvarnnedläggelser, men även om gott kamratskap och sammanhållning. Boken förmedlar på så vis ett stycke svensk arbetarhistoria.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 Stockholm

Tel. 08/22 41 20